

החזן בפרובינצא

שלמה זאב פיק*

המונח "חזן" עבר שינוי במשמעו כפי שעולה מספרות ההלכה. בתקופת בית המקדש ובתקופת התנאים השתמשו בביטויים "חזן" ו"חזן הכנסת",¹ ומן המקורות האלו עולה שחזן באותם ימים היה שמש ומפקח על טקסים ותפילות ציבור ובייחוד על קריאת התורה בציבור.² בתקופת הגאונים ובימי הביניים השתמשו במונח "חזן" בעיקר לשליח הציבור.³ גם בספרות ההלכה הפרובנסלית מסתמן שעיקר תפקידו של החזן היה שליח ציבור, ושני המונחים כמעט זהים.⁴ לפעמים היה לחזן תפקיד

* מאמר זה הוא הרחבה של פרק קטן מעבודת הדוקטור: פיק, הקהילות, שנכתב בהדרכתו של פרופ' שמעון שוורצפוקס. תודתי למנחה ולקוראים אנונימיים שהעירו הערות חשובות שהודות להן התבהרו נושאים אחדים.

¹ משנה, יומא ז:א; סוטה ז:ז-ח; מכות ג:יב. תוספתא (ליברמן), מועד: תענית א:יג; סוכה ד:ו; יא; מגילה ג:כא; תוספתא (צוקרמאנדל), מכות ה:יב-יג.

² כך ברוב המקורות הנ"ל. אולם לפי המקורות במסכת מכות נראה שמדובר בפקיד או בשליח בית דין. הביטוי במסכת שבת הוא חזן, ונחלקו המפרשים אם זה חזן הכנסת כבשאר המקורות או חזן אחר. ראה רש"י שבת יא ע"א לעומת פירושי רש"י שבת לה ע"ב; יומא סח ע"ב; סוכה נא ע"א; סוטה מ ע"ב. וראה פירוש הרמב"ם למשנה שבת א:ג, והשווה להמאירי, שבת, עמ' 48 (לדף יא ע"א). במחזור ויטרי (הורוויץ), סימן קל [= מחזור ויטרי (גולדשמידט)], עמ' רא' הובא סיכומו של רבנו תם לפירושו של חזן ושליח ציבור בתקופת המשנה והתלמוד: "והחזן קורא כהנים ולא שליח ציבור. שלא להפסיק בתפילתו. דבכולהו הילכתא או שליח ציבור. ולשם או' חזן. וזהו שמש הכנסת. וכן דרך התלמוד לקרות המתפלל לפני התיבה שליח ציבור. ושמש הכנסת. חזן: מפי רבינו יעקב מרמרו". ראה ליברמן, הירושלמי, עמ' לו, ס' ק, שהפנה לבאר שבע, סוטה לח ע"א, לפירוש המילה "חזן", וכך כתב במסקנתו: "לכן נ"ל דחזן הכנסת היינו השמש המתעסק בצרכי בית הכנסת, וכן פירש רש"י בהדיא לקמן (מ, ב ד"ה חזן הכנסת) ובפרק בתרא דסוכה (נא, ב ד"ה חזן) ובשאר דוכתי טובא. א"נ שליח בית דין, כמו וחזן הכנסת אוהו בבגדיו כו' בפרק בתרא דמכות (כב, ב). וראה רמב"ן, חולין, עמ' נז-נח; רשב"א, חולין, עמ' קנ-קנא; והמאירי, חולין, עמ' עז-עח (כולם דנים בחולין כד ע"ב), וכן המבורגר, שדן בשימוש במונח "חזן" ללא הבחנות בין התקופות וללא ציון מחקרים.

³ הן בגאונים והן ברמב"ם בדרך כלל המונחים "חזן" ו"שליח ציבור" סינונימיים. דוגמה לדעת הגאונים נמצא בסדר רב עמרם (הרפנס), עמ' צט: "ועומד שליח צבור ומתחיל והוא רחום ועונין ברכו, ומתחיל החזן אשר בדברו מעריב ערבים וגו'", וכן ראה סדר רב עמרם (גולדשמידט), עמ' סא ועמ' פ. ברמב"ם פירוש המשנה למסכת ראש השנה ג:ה (עמ' שכד): "ואלדי ג'עלה אן לא ישתרט הנא בכונת משמיע לאנה חזן הכנסת. ושליח צבור אנמא אצל תקדמתה להוציא את הרבים ידי חובתן" [בתרגומו של ר"י קאפח: "והטעם שלא התנה כאן בכונת משמיע לפי שהוא חזן הכנסת, ושליח צבור לא העמידהו מעיקרא אלא להוציא את הרבים ידי חובתן"]. וראה ליברמן, הירושלמי, שם, שהביא עוד ראיות שכך היא שיטת הרמב"ם. והשווה לליברמן, תוכ"פ, עמ' 1197-1198. לשימוש במונח "חזן" מתקופת הגאונים והלאה כמילה נרדפת לשליח ציבור ראה דברי קהוט בערוך השלם, ח"ג, עמ' 359-360. עוד פרטים על אודות החזן ושליח הציבור הן בתקופת המשנה ותלמוד והן בימי הביניים ראה בלידשטיין; לנדמן, עמ' 3-68. לחזנים באשכנז בימי הביניים, ראה קוגמן-אפל, עמ' 64-68 ובהערות ועמ' 82-83; קנרפוגל תש"ע, ולתוספת ביבליוגרפיה ראה שם, עמ' 5, הערות 1-3.

⁴ לפרובינצא ראה לדוגמה גרטנר, עמ' 124: "ואו' כל העם 'עלינו לשבח' בקול רם והחזן אומ' אחריהם וכן 'אוהילה לאל'. אבל יחיד במקום שיש שליח צבור אינו אומ' אותם לפי דעת קצת אבל המנהג אין [עמ' 125] חלוק בין יחיד לצבור והיחידים בפרובינצא אומרים אותו... אבל מי שאינו יודע וצריך להפטר בתפלת שליח צבור חייב שיעמוד כמו שעומד בתפלת ויכוין לשמוע החזן עד סוף התפלה"; שם עמ' 99, 124, 171 (שמצוטט להלן בתחילת קטע לפני הע' 13 ו15); וכן הוא בכלבו, סימן קכה; כלבו אברהם, ח"ז, עמ' תקח-תקי: "וזהו הסדר שליח צבור אומר בניגון אלהינו ואלהי אבותינו ברכנו וכו' עד כאמור, ומגביה קולו ואומר כהנים, ומגביה קולו ואומר יברכך והם אומרים אחריו גם כן יברכך בקול ערב ובניגון גדול וכן כל מלה ומלה עד תום כל הברכה כמו שכתבנו, ואין החזן עונה אמן כשאר העם אחר הפסוק כדי שלא יטעה", וכן הוא שם בס' יא, כ, ע.

נוסף בתוך הקהילה והוא שימש מפקח (שמש). מעמדו של החזן משתקף על ידי הכינוי שקיבל מחברי הקהילה, כמו ר' נתן החזן:

אני מעיד שהייתי באותו מעמד שאמר ר' נתן זצ"ל החזן [רענו זוננו פרנסנו כלכלנו"
(שז"פ)] בשבת בברכת הארץ והיה שם ר' יצחק ז"ל בן מרן לוי ואמר כי כן דינו בחול
לאומרו בברכת הארץ...⁵

אם כן, החזן משקף מנהגים עתיקים ויש לו מעמד רם כיושב עם רבנים וגדולי הקהילה. וכך משמע גם מן המאירי: "וכן ראינו לקצת חזנים בקיאים שהיו עושים כן".⁶

החזן כשליח ציבור ובעל תפילה

כאמור, רוב פעילות החזן הייתה שליח ציבור, ושני הביטויים הם מילים נרדפות. לחזן כשליח ציבור יש תפקיד חשוב מאוד, שהרי הוא מוביל את התפילות של ציבור המתפללים ומייצג המתפללים לפני ה'.⁷ מתשובת הראב"י לעיל משמע שמדובר בחזן קבוע, ומקצועו של ר' נתן היה חזן ולכן קיבל הכינוי "החזן". גם מתקנות קהל שדרשו נוכחות החזן בחתונות משמע שמדובר בחזן קבוע.⁸ אולם לפעמים נראה שמדובר בשליח ציבור שאינו חזן קבוע, אלא אחד מן המתפללים נבחר לתפקיד של שליח ציבור. נראה בהמשך דברינו מקורות שמעידים על חזן קבוע ומקורות אחרים המעידים שמדובר באחד מן המתפללים שנבחר להיות שליח ציבור, כגון בדברי המאירי: "מעשה בא לפני חכמי הדורות באחד שנטל לולב ואח"כ נתמנה שליח צבור".⁹ כדי להצליח כשליח ציבור החזן היה צריך ידע בהלכות תפילה ומנהגיה ושיהיה לו קול נעים. ואולם אף שהידע ויישומו חשובים, הרי קהל בעלי הבתים עם החזן עצמו היו מעוניינים יותר בקולו של החזן, בניגונים ובביצועים, שהיו קיימים לאורך כל תולדות התפילה בציבור עד ימינו. תופעה זו רווחה גם בדרום צרפת, וכמו שאפשר ללמוד מדברי ספר המנהגות שחיבר ר' אשר בן שאול מלוניל והמשקף את מנהג נרבונה:

וצריך החזן שיבין מה שיאמר לפני הבורא יתעלה דהשתא למלך בשר ודם אין עושין
כן לפני ממה"מ [= מלך מלכי המלכים] הקדוש ברוך הוא על אחת כמה וכמה, וצריך
שינגן לכבוד הבורא יתע' לא לשבח שישבחוהו בני אדם.¹⁰

אם כן, החזנים היו מעוניינים יותר בשבח הקהל ולא בשבח ה'. נוסף על זה ר' אשר מזהיר את החזן להבין את פירוש המילים של התפילות. דבריו מכוונים הן לחזן קבוע והן לשליח ציבור שנבחר לשעה.

⁵ ראב"י, סי' קא, עמ' עה, וראה שם הע' 4. נלמד מאותה תשובה שלא אמרו בנרבונה ברכת "בונה ירושלים" בשבת: "והלא ר(ו)ענו זוננו אין אנו אומרים אותו אלא בברכת בונה ירושלים דליתה בשבת". מפני שלא אמרו ברכת בונה ירושלים בשבת, העבירו את הביטויים "רענו זוננו פרנסנו כלכלנו" לברכה השנייה – ברכת הארץ. לפי זה הנידון בציטוט היה אם לומר גם בשבת או רק בחול. ר' נתן החזן אמר בשבת ור' יצחק ז"ל בן מרן לוי חלק עליו ואמר לומר אותו בברכת הארץ בחול. מהמשך התשובה משמע שראב"י חלק על ר' יצחק ז"ל בן מרן לוי והסכים לומר אותו בשבת מפני שהוא "טופס ברכות" ואפשר לומר אותו בשבת.

⁶ המאירי, ברכות, עמ' 75 (לדף כא ע"א).

⁷ ראה ספר המנהגות, עמ' 140, שבפירוש הקדיש כתב: "החזן מתפלל על קהלו ועל קהל ישראל".

⁸ ראה להלן דוגמאות בפרק להלן: "תפקיד החזן בענייני הקהילה".

⁹ המאירי, ר"ה, עמ' 210 (לדף כט ע"א), ראה להלן על יד הע' 34.

¹⁰ ספר המנהגות, עמ' 153.

גאוות החזנים בקולם ורדיפת שבחי הקהל היו בעייתיים גם במרסיי בראשית המאה ה-13, כמו שאפשר ללמוד ממדריך לחזן מתקופה זו, המשקף מנהגי מרסיי (מרשיליא). מאחר שמרסיי שימשה עיר נמל שמשכה מהגרים, סוחרים ומבקרים, טבעי היה שצפו ועלו בעיות הקשורות למנהג ולנוסח תפילה. יהודים רבים מכל אגן הים התיכון נהרו לשם,¹¹ ויש להניח שהביאו את מטען מנהגיהם. מה הייתה תגובת יהודי המקום למנהגי אחרים וכיצד התמודדו עם אורחים אלו? התשובה מובאת בקונטרס "ספר המנהגות" מאת ר' משה ב"ר שמואל, אחיינו של בעל העיטור, שפורסם מכתב יד על ידי יעקב גרטנר¹² ומכיל את מנהגי מרסיי בראשית המאה ה-13. הקונטרס, המסודר לפי סדר הלוח העברי, מורה כיצד להתנהג בבית הכנסת, דהיינו אילו תפילות לומר, פירוט סדר אמירתן ועוד. מחבר "ספר המנהגות" היה ער להבדלים בין מנהג מרסיי למנהגי קהילות אחרות ומשום כך ראה צורך בחיבור "ספר המנהגות" אשר ישמש בין השאר מדריך לשליח ציבור ולתפילת הציבור לשמור את מנהג האבות של מרסיי, וכמו שכתב המחבר בעצמו:

וזהו סדר כל השנה כולה חברתיו במרשלייאה והוספתי ושניתי קצת דברים בעיר מונטיפישייר ורוב ענינו או כולו הולך מנהג מרשלייאה וכבר בארנו הראיות ממה שנמצא בתלמיד בקצת מקומות. גם מה שמצאתי שנהגו בו. וחייב להתנהג כל איש כמנהגי אבותיו כאמרם ז"ל (ביצה ד ע"ב) "הזהרו במנהג אבותיכם בידכם" ואמרו (ברכות מה ע"ב) "פוק חזי מאן עמא דבר" וראוי לחזן שידע כל מה שזכרנו כדי שיהיה נשמר בתנאי וחיוב הסדר כחזון כי שליח צבור שטעה סימן רע לשולחיו.¹³

ביתר פירוט: מאחר שמרסיי הייתה מרכז בין-לאומי ומשכה אליה יהודים מכל כנפות הארץ כל אחד ומנהגיו, נתעורר הצורך להסדיר את מנהג המקום לשמור על אחידותה של הקהילה מפני התערבות מנהגים חדשים וזרים.¹⁴ קונטרס זה הוא מדריך תפילה המזכיר בגודלו ובהיקפו לוחות שנה של קהילות שונות. הוא מתמקד רק במנהגי בית הכנסת ומשמש מדריך העוסק רק בעניינים הנגזרים מלוח השנה. דברי ר' משה שייכים לא רק לחזן קבוע אלא גם למתפללים, ובייחוד למהגרים החדשים שמתבעם היו מתפללים לפי מנהג אבותיהם ולא לפי מנהגי מרסיי. אחד מיעדיו של קונטרס זה, ואולי אף העיקרי שבהם, הוא להעמיד במרכז את החזן, שעמד במוקד בית הכנסת במרסיי. כך עולה בעיקר מדבריו בסוף "ספר המנהגות", כשהוא מזהיר ומוכיח את החזן בעניין התפילה. את תפקידו ניסח ר' משה ב"ר שמואל בתוכחתו לחזנים בסוף הקונטרס:

וראוי לחזן שידע כל מה שזכרנו כדי שיהיה נשמר בתנאי וחיוב הסדר כחזון כי שליח צבור שטעה סימן רע לשולחיו והקריבהו לפחתך הירצך או הישא פניך כח" (מלאכי א, ח) **כי אין [ראוי] להעמיד לפני המלך אלא מי שיודע טכסיסי מלכות ואמ' ר' אלעזר מאי דכתיב "היתה לי נחלתי כאריה ביער נתנה עלי בקולה על כן שנאתיה" (ירמיה יב, ח) זה שליח צבור היורד לפני התיבה שאינו הגון, וכל שכן מי שאינו משים כונתו בתפלתו ומתפלל "מצות אנשים מלומדה" (ישעיה כט, יג) והוא אמרו "בפיו ובשפתיו כבדוני ולבו רחק ממני" (שם) וכל שכן מי שאינו מבין מה שאומ'**

¹¹ דוגמה לזה היא השאלה לרמב"ם שנמצאה בגניזה (כ"י רמב"ם, דף 23) הדנה (בערבית) בדיני משפחה ומזכירה נסיעה למרסיי ["אלמרסלילה"].

¹² גרטנר, עמ' 81-176. להערה ביבליוגרפית ראה פיק, מרסיי, עמ' 89, הע' 22.

¹³ גרטנר, עמ' 171.

¹⁴ גרטנר, עמ' 84, 86, 90-91. לכן יש מודגש "מנהג העיר" (עמ' 111); "ומנהג בבית הכנסת ממרשלייאה" (עמ' 146). כמו כן זה רמוז בסיום של החיבור: "ירושלמי (עירובין פ"ג ה"ט, כא ע"ג) 'אעפ"י שכתבתי לכם סדר מועדות אל תשנו לכם ומנהג אבותיכם בידכם'" (עמ' 173).

שפעמים הוא מברך את השם ופעמים הוא מקלל את העם והוא "לא ידע ואשם" (ויקרא ה, יז).

וכל שכן מי שאין כונתו אלא להשמיע קולו ונגונו שאין תפלתו לשם כי אם לעם והוא כמקריב קרבן י"י לזר. וכל מי שאין מתפלל כי אם להתגדל על העם שהוא שנוי ובזוי לשם ולעם.

וכל שכן מי שמתפלל בקלות ובעזות ראש ואינו משים על לבו לפני מי הוא עומד שתפלתו תועבה וכל שכן מי שאינו ירא שמים וכל שכן מי שהוא בעל עברות ולא עשה תשובה שלימה, אבל צריך שיהא ירא שמים בענוה ובריאה ובדעה מיושבת.

ושישים כונתו במה שיאמר ויבאר האותיות ויחבר המלות שראוי ויפסיק הראוי להפסיק ויבין מה שיאמר וסימן לדבר "תכין לבם תקשיב אזניך" (תהלים י, יז) ושיהיה שפל ומרוצה לקהל.

וזה בתפלת חול כל שכן בתפלת ראש השנה ויום הכפורים כי אז ראוי להיות מרבה בתחנונים כמו ששנינו (תענית טו ע"א): "ר' יהודה אומ' מטופל ואין לו ויש לו גייעה בשדה וביתו ריקם ופרקו נאה שפל ברך ומרוצה לעם ויש לו נעימה וקולו ערב ובקי לקרות בתורה בנביאים ובכתובים ובקי בכל הברכות כלן". ואם הוא נמצא חסר מכל אלו ורחוק הוא להמצא יבחרו מי שהוא יותר מוכתר ברובם ובגדוליהם.¹⁵

אם כן, יש כאן תוכחה לחזן שלא להתגאות אם קולו ערב, אלא כוונתו תהיה לשם שמים ולא לשם גדלות וגאווה. דברים אלו מכוונים הן לחזן קבוע והן לשליח ציבור שנבחר לפי צורך השעה. מצאנו עוד שחזני מרסיי היו ידועים בכישרונם בפיוט באזורי אגן הים התיכון, וכמו שמצאנו באיגרת משנת 1214 שנתגלתה בגניזת קהיר והתפרסמה על ידי שלמה דב גויטיין ז"ל:¹⁶

בשמ[ך] רחמ[נא] מן המודה יה[ודה]. הגיעו מכתבי אדוני ורבי הנכבד י[אריך ה' ימיו] – מאיר החזן ירום הודו ויגדל כבודו... ושמחתי גם כן, שהגיעה אליך הסליחה 'ואנחנו לא נדע וגו'" ואולם האחרת (שהמקבל הזמין אותה – תוספת המהדיר), אדוני, יש לי לקושי גדול להשיגה וה' יעזור לי לתפוס אותה. אבל אדוני, הבחנתי בדודי (אחי אביו של הכותב היה חזן – שד"ג) כאשר התפלל אותה "באשמורות" [= סליחות, תוספת המהדיר], ראיתי שתחילתה "אמונתך יודיעו", ואולי תיפגש עם אבן אלסדיד ותבקשה ממנו. "וחייך הטובים", לא נתקררה דעתי, עד ששלחתי בשבילה עד מרסילי (עיר הנמל הצרפתית – תוספת המהדיר). אדוני, לו (דודי) היה אומר אותה "בחול", היה אפשר דלכתבה, אבל אין הוא אומר אותה אלא בליל "העקדה" או בליל שבת, כשאי אפשר לרשום אותה כלל.

לפייטן היו כישורים מוזיקליים ויצירתיות שאפשרו לו לחבר פיוטים עם ניגונם, ומסתבר שגם לבצע אותם בקולו הערב. הפייטן גם שימש חזן, שהרי את הפיוטים שרו בשבתות מיוחדות ובחגים בעיקר במסגרת התפילות. משני הקטעים שהזכרנו רואים מצד אחד כישרונות של החזן במרסיי כפייטן, ומצד אחר, כפי שעולה מ"ספר המנהגות", דרישה מן החזן לא להתגאות בקולו הערב אלא לחשוב שעיקר עבודתו היא לפני הקב"ה ולא לפני הקהל.

גם ר' אהרן הכהן בספריו "כלבו" ו"אורחות חיים" מזרז את קוראיו למנות חזן הגון:

¹⁵ גרטנר, עמ' 171-172, ההדגשות שלי (שז"פ).

¹⁶ גויטיין, עמ' צט-קא [ט"ס, 27.11 ג' 13]; פיק, מרסיי, עמ' 94.

אפילו בשאר ימות השנה כשמעמידים חזן על הציבור להתפלל עליהם צריך שיעמידוהו ראוי והגון כי התפלה נקראת עבודה כמו שדרשו גבי דניאל תפלות כנגד תמידין תקנום על כן צריך שיתן האדם אל לבו כשהוא מתפלל כנגד מי הוא מתפלל כמו שדרשו בברכות, ולרוב מעלות התפלה אמרו ז"ל אין להקב"ה אלא ד' אמות של תפלה, ודרשו במדרש עיר קטנה ואנשים בה מעט (קהלת ט, יד), עיר קטנה זו היא בית הכנסת, ואנשים בה מעט זו צבור, ובא אליה מלך גדול זה הקדוש ברוך הוא ומצא בה איש מסכן וחכם ומלט הוא את העיר בחכמתו זה ש"צ, וכשם שמחשבה פוסלת את העבודה כשאינה מחשבה ראויה לקרבן כך בתפלה, וכשם שחוץ לזמנו וחוץ למקומו מפגל כך חוץ למקומו הראוי לתפלה וזמן הראוי לתפלה, וכשם שנבחרו הכהנים שהם בני לוי לעבודה לפי שנדבק אותו השבט להקב"ה כך יש להעמיד אדם כשר וירא שמים ודבוק בדרכי השם לש"צ להתפלל על הצבור שהתפלה במקום עבודה... וכשם שצריך שילמדו הכהנים ה' שנים בהלכות עבודה קודם שיעבדו כמו שדרשו ז"ל דכתיב בן חמש ועשרים שנה וכתיב בן שלשים שנה כך צריך שירגיל עצמו וילמוד סדר התפלה וקריאת התורה זמן מרובה קודם שיעמוד להיות ש"צ כדי שיהא בקי יפה יפה... ואם יודע בעצמו שהוא אינו בקי מאד ויודע להשמר אפילו משגגה אין לו להכניס עצמו בעבודת השם בדברי קדושה להיות אמצעי בין ישראל לאביהם שבשמים... ש"צ [= שליח ציבור] שאינו ראוי והגון ובקי ועומד לקרא בתורה שהיה הוראת משפטי השם ואסורין והיתרין אין מקיפין לו כשאר עונשין כדכתיב (ויקרא י, ג) בקרובי אקדש, והעד על זה נדב ואביהוא וקרח ועדתו ופרץ עוזה וצרעת עוזיהו כשגבה לבו לעבוד, ושכרו מרובה אם היה מן ההגונים שבארנו ויתנהג כהוגן וכשורה ויהיה ממצדיקי הרבים בתפלתו והוא הנקרא מלאך ה' כמו שדרשו ז"ל ואל תאמר לפני המלאך כי שגגה היא בש"צ, שכל העושה מלאכת השם ומצותו הוא מלאך כמו שמצינו בגדעון ויקרא מלאך ה', ואמרי' זה פנחס.

וצריך שיקדש עצמו קודם שיעמוד להתפלל מטומאת קרי¹⁷ ושיהיה קדוש ממחשבת עבירה וכ"ש ממעשה כי את לחם אלהיו הוא מקריב וצריך שתהא תפלתו שגורה בפיו, וישמר מרשע כפי יכלתו שאם לא כן אין ראוי לספר חקיו של הקדוש ברוך הוא כמו שכתוב (תהלים נ, טז) ולרשע אמר אלהים מה לך לספר חקי, ודרשו בסנהדרין לא תטע לך אשירה (דברים טז, כא) כל עץ גבי פורס שאינו הגון, ואין לך פורס יותר משליח ציבור שהוא מזהיר את העם בפיוטיו ובזמיריו כדי לרצותם לאביהם שבשמים.¹⁸

לפני זה כתב בספר "כלבו":¹⁹

אין ממנין שליח ציבור אלא גדול שבצבור בחכמתו ובמעשיו, ואם היה זקן הרי זה משובח, ומשתדלין למנות שליח צבור שיהא רגיל ופרקו נאה מטפל ואין לו שפל ברך ומרוצה לעם ויש לו נעימה וקולו ערב ובקי לקרות בתורה ובנביאים וכתובים כדאמרינן בתענית לפי שהוא עומד לרצות בינינו ובין קוננו יתברך צריך שיהיה לבבו שלם עמו.

¹⁷ ראה להלן בדברים שהובאו משו"ת מן השמים, סביב הע' 44.

¹⁸ כלבו, סי' סה; כלבו אברהם, ח"ד, עמ' קצג-ר. ראה הבלין, עמ' נ-נג, שהכלבו היה המהדורה קמא של ספר אורחות חיים.

¹⁹ כלבו, סי' יא; כלבו אברהם, ח"א, עמ' שח.

בספר "אורחות חיים" הדברים באים בכמה שינויים.²⁰ במקום אחר, כשהוא דן בחזן ביום הכיפורים, ר' אהרן מצטט פירוש שמעורר נקודות אלו בעניין החזן:

ואומר קדושה רבה כמו למוסף וכתב מפרש אחד ואין ראוי להאריך בה יותר מדאי ולהמשיך הקול כדי שלא להטריח על הצבור שיש בהם זקנים חלולים וילדים שאין בהם כח לעמוד על רגליהם לרצונם בלתי טורח מרובה לרוב חולשתם מתעניתם. ואין צורך בהמשכת הקול אלא הכל תלוי בכוונת הלב וישוב הדעת לא כמו שעושים הרבה מן החזנים שמרחיבים קולם וכל שיודע להאריך הרי זה משובח בעיניהם ומטריח להם הצבור בהמשכת קולם ואין חוששין לזה וגם כן יש רבים שמקצרין תפלת' כשמתפללין בלחש וחוטפין אותה ומבלבלין האותיות במרוצתם ולא ישיבו אל לבם לפני מי הם עומדין ובהגיעם לקדושה או למקומות אחרים מאריכין אותם עד שמעבירין זמן גדול מהיום בהמשכתם ללא צורך כאלו הוא עיקר התפלה. ואין כוונתם אלא להראות שהם חזנים טובים ערבים בקולם ובאמת אין כוונתם רצויה ויותר ביום כזה שיש לנו להעיר הכוונה בכל יכלתנו בכוונת הלב כמו שאז"ל אין עבודה אלא בלב ואין ראוי לקצר במקומות אריכות גדול אבל ראוי ליתן שיעור בינוני לכל דבר ולהעביר היום בסליחות ובתחנונים ובפסוקים והיום הנכבד והנורא מיוחד לכך ועיקר תפלתנו תלויה בכך ובזה תהיה תפלתנו רצויה לפני השם יתברך עכ"ל המפרש ז"ל.²¹

דברים אלו גם שייכים לחזן במשך כל השנה.

החזן ותפקידו בקריאת התורה ובטקסי בית הכנסת

לחזן בדרום צרפת היו כמה תפקידים מלבד הובלת התפילות של ציבור המתפללים וייצוג המתפללים לפני ה', ובזה היה החזן המקומי דומה לכל חזן בכל מקום שהיה בו בית כנסת או מניין של יהודים, ולכן יש לצפות שיהיו דינים ומנהגים משותפים להרבה קהילות. בפרקים שלהלן ניסיתי לרשום דינים ומנהגים מיוחדים לפרובינצא, אולם יש שנוהג מסוים מופיע גם במנהגי קהילה אחרת, מצפון לפרובינצא או מדרום לה.

מצאנו שהחזן היה גבאי וקרא אנשים לקריאת התורה:

ואומר אני החזן יאמר יעמוד ישראל במקום לוי ואין בו חשש. א"נ יעמוד כהן במקום לוי, ושמעתי שיש מקומות בפרשת נשא כהן קורא פרשת ברכת כהנים במקום ישראל ואין לו חשש.²²

²⁰ או"ח, פירינצי, ח"א, הלכות תפלה, סי' עח; או"ח, שטיצברג, עמ' לח.

²¹ או"ח, פירינצי, ח"א הלכות יום הכיפורים, סי' מג; או"ח, שטיצברג, עמ' רלט.

²² העיטור, עשרת הדיברות, הלכות הלל (דף צה ע"ד [= עמ' 196]). מיד לפני כן כתב העיטור: "גרסינן בנזיקין אלו דברים אמרו מפני דרכי שלום כהן קורא ראשון ואחריו לוי ואחריו ישראל. ואמר אביי נקטינן אין שם כהן נתפרדה החבילה י"א [= יש אומרים] אין קורא לוי וי"א שקורא במקום ישראל ואמר אביי נקטינן אין שם לוי כהן קורא במקום לוי ודווקא אותו כהן אבל כהן אחר לא משום פגמו של ראשון, ולוי אחר לוי לא יקרא משום פגם שניהם. ויש לפקפק על ברכת התורה שקרא כבר וחוזר ומברך שנייה ונראה שהיא ברכה לבטלה ואינו דומה לתפלין וסוכה שהרי היה בידי לקראתו בברכה הראשונה כל הפרשה שהרי ס"ת עמו. וי"ל קודם תקנה א"נ באתרא דליכא למיגזר משום הנכנסין ומשום היצאין שהפותח והחותם בתורה מברך לפניו ולאחריו וקורא ראשון ועומד ויושב ועומד וקורא כמה פעמים. ומסתב' בלא ברכה אבל רב עמרם אמר מברך בכל פעם ופעם ואינו נראה דעדיין לא היה תקנה משום הנכנסין והיצאין ועכשיו לא יקרא אותו במקום לוי ואפי' עומד ויושב דברכה לבטלה היא". בדבריו יש חידוש, שבמקום שאין לוי עדיף שלא לקרוא הכהן שוב מפני הברכה אף על פי שמיד אחר כך הביא אפשרות זו, וראה בהערה כ"ח, שם, שהכוונה שחזן קורא במפורש כהן אחר ולא לכהן שעלה ראשון. הדברים הובאו בשם העטור בשיבולי הלקט, עמ' יז

וכן בספר המנהיג:

מכאן אני אומ' ומדקדק להחזיק במנהג צרפת ופרובינצא שלא יקרא החזן שני אחין או האב והבן לקרות בתורה זה אחר זה מסיפיה דקרא תורת יי' וגו' עדות יי' נאמנה ואלו הן פסולין לעדות אבל בקרובין שנים לא דקדקו.²³

ההשלכות החברתיות של קריאת אנשים לקרוא בתורה לפי תואריהם יידונו להלן. כאן נעיר שבית הכנסת בפרובינצא היה מרכז תרבותי, מיקום לבית מדרש וישיבות ולדרשות, בייחוד בעלות אופי פילוסופי.²⁴ במסגרת זו יש משמעות מיוחדת לדברי ר' אבא מארי, המתנגד הגדול ללימוד פילוסופיה בפרובינצא בראשית המאה ה-13 ושביקש להגביל לימודה, שהרי הוא מתאר איך הסביר פסוק באמצע קריאת התורה על ידי החזן:

והנני מודיע לפניכם על אחד מן המיוחדים שבעירנו. כי היינו בית הכנסת ביום השבת פרש' בלק, והיה קורא החזן בפסוק וקסמים בידם, והיה שם אחד מן המיוחדים שבעירנו. ואמרתי על דרך הפשט, וקסמים בידם הם כלי הקסם כמו האצטרולב ורביע האצטרולב, ושאר הכלים כיוצא בו שבו מכוונים השעות, ובו משתמשים הוברי שמים החוזים בכוכבים, והוסיף פליאה ותמה גדול, ואמר כי דברי אינן אלא מן המתמיהין, כאלו אמרתי דבר אסור, כשיחסתי לכלי האצטרולב שהוא מכלי הקסם. ואמר, שהוא כלי שבו משתמשין רבותינו בקדוש החדש. וענית לך, באמת כי האצטרולב הוא נעשה בחכמתם, וחלילה לי שאני אומר עליו שיהיה כלי מיוחד להיות מלאכתו לאיסור.

עולה מכאן שבזמן שקרא החזן את פרשת השבוע פרץ ויכוח בטיב האצטרולב, מקורו ותפקידו.²⁵ החזן לא רק הנהיג את התפילות אלא גם עסק בפעילות אחרת, כגון פתיחת ארון הקודש, וכמו שכתב במנהגי מרסיי: "ופותח החזן הארון ואו' ויהי בנסוע הארון וכו' ומוציא ספר תורה ואו' גדלו לי"י אתי" (גרסטר, עמ' 101). החזן-שליח ציבור היה מסדר את הספרים, וכמו שהזכיר המאירי:

(ענין תפילה, סימן לד'): "ובעל הדברות כתב שהחזן יאמר יעמוד לוי במקום ישראל ואין בו חשש וכן יעמוד כהן במקום לוי ואין בו חשש", ונראה שיש טעות סופר, וצריך לכתוב "ישראל במקום לוי". כעין זה בכלבו, סי' כ; כלבו אברהם, ח"א, עמ' שמז: "ואם יש שם כהן קורא ראשון ואומר החזן כהן [קורא] יעמוד רבי פלוני הכהן, ואם אין שם כהן קורא במקומו ישראל ואומר החזן ישראל [קורא] ככהן יעמוד רבי פלוני במקום כהן ברוך שנתן תורה".

²³ המנהיג, הלכות שבת, עמ' קנז. הסיבה לנוהג זה שונה ממה שנמצא בגרמניה בשם המהרי"ל והובא בשולחן ערוך, אורח חיים, הלכות קריאת ספר תורה, סי' קמא, ס"ו: "יכולים לקרות ב' אחים זה אחר זה והבן אחר האב, ואין מניחים אלא בשביל עין הרע; ואפי' אם א' הוא השביעי וא' הוא המפטיר, לא יקראו השני בשמו משום עין הרע (מהרי"ל)".

²⁴ על כל זה, ראה פיק, ביה"כ, עמ' 24-30.

²⁵ רשב"א, דימיטרובסקי, עמ' תקפב-תקפג, שורות 36-45; השווה לספרשטיין, דרשות, עמ' 382 והע' 7. על אצטרולב מעניינת התשובה שכתב הרשב"א לפרפניון, עירו של המאירי (וייתכן שתשובה זו נשלחה אליו, כמו שמצאנו בכמה מתשובותיו של הרשב"א): "לפיריפניאן. ומה ששאלת: אם מותר להביט באצטרולב בשבת? מדאמרינן בעירובין: שפופר' היתה לר"ג, והיה מביט בה מתחילת אלפי' לסוף אלפי'. מסתברא: שמותר. דכלי הוא. וכל כלי ניטל לצורך גופו ואפי' כל שמלאכ' לאיסור. וכ"ש זה, שאינו אלא כאחד מספרי החכמה. דמה הפרש בין כתוב ורשום בלוחות נחושת בעט ברזל, לכתוב בספר" (רשב"א, שו"ת, ח"ד, סימן קב). עוד על האצטרולב ופסוקי התורה ראה שוורץ, אסטרונוגיה, לפי המפתח בסוף הספר (עמ' 380). ואף שהלברטל עסק בספרו באסטרונוגיה ובמגיה אסטרונית, הוא לא הזכיר את האצטרולב כלל.

וכן טעונה גניזה היריעה שפורסין בתוך ההיכל לפני ס"ת והיא הנקראת כאן פריסה אף על פי שאינה אלא תשמיש לארון והארון תשמיש לספר מפני שלפעמים כופלין אותה ושוטחין אותה על שולי הארון להושיב עמודי הספר עליה וכן שלפעמים פורסין הספרים עליה כששליח צבור מסדר את הספרים לקריאת מחרתם שלא היה מוציא את הספרים מן ההיכל אלא פורס את היריעה ופותחם עליה. סוף הדברים כל שנעשה לכבוד הספרים או לשמירת גופן הוא קדוש וטעון גניזה.²⁶

מדברי המאירי בספרו "קרית ספר" באותו נושא רואים שהמונחים "חזן" ו"שליח ציבור" הם מילים נרדפות: "וכן שלפעמים פורסין הספר עליה כשהחזן מסדר את הספר לצורך קריאת מחרתן תשמיש קדושה הוא וטעון גניזה".²⁷ כמו כן החזן היה גם בעל קריאה. לעניין קריאת תורה מצאנו חזן בתפקיד זה במנהג מרסיי:

ואם שכחו וקראו בארבעה בענינו של יום ולא קראו בפרשת קרבן מוסף יחזור שליח צבור ויקרא בפרשת הקרבנות ורביעי כמאן דליתיה דמי ואי אפשר שלא לקראות בקרבנות דחובא הוא לפיכך יחזור שליח צבור ויפתח ספר תורה ויקרא לכל מי שירצה לרביעי ולא לאחד (גרטר, עמ' 162).

החזן כבעל קריאה נזכר גם כדוגמה להתעטפות באופן לא נכון בטלית: "וכן יש שפרשו במה שאמרו שלא היה מתעטף פי' אחר שלמדנו ממנו שאין לאדם להגביה שולי הטלית ולהניחם על כתפו בשעת תפלה כעין ששליח צבור עושה בשעת קריאה בתורה"²⁸ – היינו כך לא ראוי לעשות. טליתו של החזן גם עוררה הערה מן הראב"ד, וממנו אפשר ללמוד מאיזה חומר נעשתה הטלית:

[אמר אברהם]: מימי עולם נהגו בטלית של שליח ציבור של פשתן עד שבאו היהירים נוהגין עצמן להיות כפרושים לעשות להם שם בפני עצמן בטלית של צמר במסע ר"ש ז"ל וכו' ואפשר כי יותר טוב של פשתן משל צמר.²⁹

ועל קריאת התורה מצאנו מנהג מיוחד שהיה רשום במנהיג, עמ' קפ"ב:

מה שנהגו בצרפ' ובפרובינצ' לכל הקוראי' בתורה כשמסיימין שאומ' להם החזן בקול רם חזק, מצאתי סמך לדבר בבראשי' רבה לא ימוש ספר התורה הזה מפיו, אין אומ' הזה אלא למי שתולה החפץ בידו, מלמד שהיה ס"ת בחיקו שליושע, ואומ' לו הקדוש ברוך הוא חזק ואמץ מכאן למסיים בתורה אומ' לו חזק. אב"ן.³⁰

²⁶ המאירי, מגילה, עמ' צו (לדף כו ע"ב)

²⁷ המאירי, קרית ספר, עמ' פ (מאמר ד ח"ג).

²⁸ המאירי, ברכות, עמ' 86 (לדף כד ע"ב).

²⁹ כתוב שם למסכת מנחות, עמ' של"ג. על הביטוי "מסע ר"ש" דברי הראב"ד מופיעים גם בספר כפתור ופרח, עמ' שמ"ח [פרק ס', ציצית פשתן לטלית מפשתן], ובהע' 37 שם כתוב: "לא ברור מה כוונת רבינו בזה, וכנראה יש כאן ט"ס". ועיין עוד בספר כתוב שם, עמ' של"ג, בהע' י: "אולי כוונתו לרש"י בתשובתו הובא בתוס' שבת דף כה: ומנחות דף מ. ד"ה סדין, ועיין במלחמות כאן, ובעיטור הל' ציצית שער ב' ח"א (עב, מהדורת רמ"י) וברא"ש הל' קטנות סי יז".

³⁰ ראה שם, הערות לשורות 9-13 ובייחוד בעניין מנהג ספרד. על אודות המנהג הזה ראה דברי תא-שמע, חזק, ושפיגל.

הרי מנהג מיוחד שהחזן מחזק ידי העולים לקריאת התורה. מלבד קריאת התורה החזן היה גם קורא במגילת אסתר, כמו שמצאנו גם במנהג מרסיי:

ואחר התפלה ואומ' קדיש קצר. ומברך על מקרא מגלה ושעשה נסים ושהחיינו וקורא. וכשקורא את המגלה מנהג לפשוט אותה כאגרת. ורב עמרם כתב קורא אותה כספר תורה ואין פושטה. וכשהוא קורא 'ואת פרשנדתא' עד 'עשרת בני המן בן המדתא' חייב לקרות את כולם בנשימה אחת ולא יפסיק במ דאמ' ר' חייא (מגילה טז ע"ב): "עשרת בני המן צריך לממרינהו בנשימה אחת מאי טעמ' כולהו כחדא מחתא מחתינהו וכהדדי וכהדדי נפיק נשמתיהו". והעם אומר בקול רם 'ומרדכי יצא' (אסתר ח, טו) וחזן חוזר וקורא אותה. וכן 'ליהודים' (שם, טז) וכן 'כי מרדכי היהודי' (י, ג). ואחר קריאת המגלה "מברך האל הרב את ריבנו" (גרסטר, עמ' 154-155).

דבר דומה נמצא בספר המנהיג (הלכות מגילה, עמוד רמג):

ונהגו בצרפ' ופרובינצ' לומר החזן בקול רם ג' פסוקי' אלו להרבות השמחה, איש יהודי ומרדכי יצא, ליהודים, כי מרדכי. אבל מה שנהגו בתענית בפרש' ויחל י"ג מידות שמתחיל החזן ואומ' הציבור וחוזר הוא וקוראם, לפי שברית כרותה להם שאינן חוזרות ריקם, ויתבא' בהלכות תעני' בעה"ו.

החזן היה גם התוקע בראש השנה, כמו שמצאנו במנהג מרסיי:

ואחר שישלים, אוחז שליח צבור שופר בידו... ומברך 'לשמוע קול שופר' ו'שהחיינו' ותוקע קשר"ק ג' פעמי', קש"ק ג' פעמים, קר"ק ג' פעמים, ואו' החזן 'אשרי העם יודעי תרועה' (תהלים פט, טז) (גרסטר, עמ' 124).

מצאנו שהחזן היה גם אחראי על הבדלה בבית הכנסת במוצאי שבת: "ואחר כל זה הסדר מביאין לחזן ומבדיל על הכוס"³¹. כמו כן נראה ששליח הציבור היה מוציא את הקהל בברכות המצווה:

ובצבור שליח צבור מברך בקול רם על נטילת לולב ועונין אמן ומנענעין ומברכי' לגמור את ההלל, וכן בשאר ימות החג, ונטילת לולב לעולם ו' ימים, ולא עוד דבשבת לא נטלינן ליה משום גזירה דרבה.³²

מקור דין זה בתוספתא ברכות: "עשרה שהיו עושין עשר מצות כל אחד ואחד מברך לעצמו היו עושין כולן מצוה אחת אחד מברך לכולן"³³. אולם באזור אחר של דרום צרפת ידוע שלא נהגו כך לגמרי:

³¹ כלבו, סימן מא; כלבו אברהם, ח"ב, עמ' רמה.

³² המנהיג, הלכות סוכה, עמ' שצט.

³³ תוספתא (ליברמן), זרעים, עמ' 37 (ברכות, פ"ו, הל' טו): "עשרה שהיו עושין עשר מצות כל אחד ואחד מברך לעצמו היו עושין כולן מצוה אחת אחד מברך לכולן", וכך ראיתי בני תימן נוהגים בספירת העומר, שהרב מברך ומוציא את כולם בברכת המצווה. אולם לא ברור למה השליח ציבור לא הוציא את הציבור גם בברכת ההלל.

מעשה בא לפני חכמי הדורות באחד שנטל לולב ואח"כ נתמנה שליח צבור והורו חכמי המקום עליו שיכול הוא לברך על הלולב ובלבד שיהא אחד בבית הכנסת שלא יצא שינענע על ברכתו של שליח צבור ויפטר זה המנענע מברכת לולב.³⁴

לפי מקור זה משמע שרוב אנשי הקהל בירכו בעצמם על נטילת הלולב. אולם ייתכן שבמקרה זה לא היה חזן קבוע ולכן כל אחד בירך לעצמו, ואחר שנתמנה שליח ציבור לפי שעה חיפשו אם עדיין אפשר לקיים את המנהג הקדום להוציא את הקהל ידי חובה.

החזן כמשמר מצוות הקשורות לבית הכנסת במרסיי וכמייצג הקהל בקיום מצוות

נושא נוסף הטעון בדיקה הוא היחס בין החזן ובין "איכות" שמירת המצוות הקשורות לבית הכנסת ומידת דרישת ההקפדה על מצוות כגון טלית ותפילין כפי שהן משתקפות במנהגי פרובינצא. ב"ספר המנהגות" של מנהגי מרסיי, אחרי סדר פסוקי דזמרה (גרטר, עמ' 97), מופיע המשפט "ועומד שליח צבור ומתעטף בטלית ומברך על מצות ציצית ופוחת 'ישתבח'". בפשטות נראה שמדובר כאן בטלית גדול, ומתבקשת השאלה אם הברכה על העיטוף בטלית הייתה "על מצות ציצית", או שמא כוונת בעל "ספר המנהגות" היא שמברך את הברכה הראויה על מצוות ציצית, כלומר להתעטף בציצית. והנה מצאנו בספר "כלבו" את התיאור הזה: "ועומד החזן ומתעטף בציצית ומברך ברוך אתה ה' אמ"ה אקב"ו להתעטף בציצית ויורד לפני התיבה ופוחת ישתבח שמך לעד מלכנו"³⁵, כשיטת המחבר של ספר מנהגות מרסיי. אומנם בספר "אורחות חיים" לר' אהרן הכהן בסוף הלכות ציצית מובא: "ואחר שנתעטף בטליתו ילך לבית הכנסת להתפלל"³⁶ כידוע, לפי הדעה הרווחת במחקר בזמננו, ספר "כלבו" הוא מהדורה קמא של ספר אורחות חיים,³⁷ וברור שמצוי כאן שינוי בהוראת ר' אהרן הכהן בעניין טלית. הוראתו הראשונה, המשתקפת ב"כלבו", מלמדת שרק החזן התעטף בטלית, ובספר "אורחות חיים" הוא כבר מחייב כל אחד להתעטף בטלית. ונראה שהספר הראשון משקף את מציאות קיום מצוות ציצית וטלית בפרובינצא, שלא כמובא ב"אורחות חיים", שבו נדרש כל יהודי לקיים את המצווה כהלכתה.

מכל מקום, הן במרסיי בראשית המאה ה-13 והן במקום חיבור ספר "כלבו" – כנראה בנרבונה – בראשית המאה ה-14, מצאנו שהקהל לא קיים מצוות ציצית, אלא רק החזן לבש טלית החל מברכת ישתבח. דבר זה עולה בקנה אחד עם הידיעות שלנו על נוהגי מקומות אחרים בספרד ואשכנז, שלא קיימו מצוות ציצית.³⁸

³⁴ המאירי, ר"ה, עמ' 210 (לדף כט ע"א). אמנם ראה בספר האשכול, הלכות סוכה, עמ' 103: "ונשאל מר רב האי גאון ז"ל הנוטל את הלולב להוליך לבית הכנסת או לצאת בו מבית הכנסת חייב לברך עליו על נטילת לולב, או להפוך אותו, ואם בירך עליו בשעת נטילתו צריך לחזור ולברך עליו בשעת הלל, או לא. וכן ש"צ שבירך צריך לחזור ולברך בשעת הלל ולהוציא את ששכח ושאינו בקי, או לא". בתשובה שם וגם במקורות שצוינו שם בהערות אין כל עיסוק בשאלה זו. מכל מקום גם כאן משמע שלא נהגו כדינה של התוספתא מלכתחילה, ובעל האשכול העתיק דין זה מן הגאונים מפני שכך נהגו בנרבונה.

³⁵ סי' ה; כלבו אברהם, ח"א, עמ' סד-סה, וראה שם הע' 23.

³⁶ או"ח, פירינצי, דף ד ע"א = או"ח, שטיצברג, עמ' ח. דברים אלו מופיעים אחרי שבסוף הלכות נטילת ידיים כתב: "ואחר שנטל ידיו בשחר יתעטף בטליתו ויברך בא"י אמ"ה אקב"ו להתעטף בציצית, ואם הוא טלית קטן י"א שמברך על מצות ציצית" (או"ח, פירינצי, דף ג ע"א).

³⁷ ראה הבלין, עמ' נ-נג, שהכלבו היה מהדורה קמא של ספר אורחות חיים, וראה להלן הע' 64.

³⁸ לעניין ספרד כתב הסמ"ג, עשה ג: "ויהי אחר ארבעה אלפים ותשע מאת ותשעי" וחמש שני לבריאת עולם הייתה סיבה מן השמים להוכיח ובשבת תתקצ"ו [= 1236] הייתי בספרד להוכיחם ואמץ הקב"ה זרועותי בחלומות היהודים ובחלומות הגוים וחזינונו הככבים ויט עלי חסדו ותרגז הארץ ותהי לחרדת א-להים ועשו תשובות גדולות וקבלו אלפים

עתה נדון במצוות תפילין. המהדיר של "ספר המנהגות" העיר: "מעניין לציין שמחברנו אינו מזכיר הברכה על הנחת תפילין".³⁹ יש להעיר שכך עולה גם מהיעדרה של ברכת תפילין בדברי הכלבו ב"דין ישתבח" או לפניו ב"דין מאה ברכות". משמע מזה שאנשי מרסי לא הניחו תפילין, וכך במקומו של מחבר ה"כלבו". אולם במקום אחר דווקא הדגיש ה"כלבו" את הנחת תפילין על ידי החזן:

תפלת צבור נשמעת תמיד ואפילו היה בהם חוטאין, ובלבד שיהיה השליח צבור ירא אלהים וסר מרע וזקן ומניח תפילין, שאסור לשליח צבור להתפלל בלא תפילין כי אין יוציא הוא את אחרים, כי הוא מוציא עדות שקר בעצמו, לכן המתפלל בעד הצבור צריך שיהיה איש מוחזק בכשרות ובמצות, ואם אין, תפילתו תועבה.⁴⁰

העובדה שב"כלבו" חסרה ברכת התפילין בולטת במיוחד לפי מה שמצאנו בדברי "אורחות חיים" בסוף הלכות מאה ברכות: "ואחר ברכת ישתבח יניח תפלה של יד ואח"כ של ראש והא לך הלכותיה",⁴¹ ובסוף הלכות תפילין – "ואחר הנחת תפילין יקום החזן ויאמר קדיש עד ואמרו אמן, אחר ישתבח בלא הפסק שום דבר אלא עניין של מצווה כגון הנחת תפילין פותח החזן קדיש".⁴² לא ברור אם רק החזן הניח תפילין או כל המתפללים הניחו תפילין: יש מקום לומר שמצוות תפילין באה במקום מצוות הטלית, וממילא זה חל רק על החזן. אלא שלפי מה שהצענו לעיל אולי זאת דרישה מכל יהודי בעקבות החשק המוסרי של ר' אהרן הכהן לקיים מצוות כהלכתו.⁴³ דרישה מעניינת משליח ציבור בדרום צרפת נזכרת בשו"ת "מן השמים", סימן ה' (עמ' נא), תקנת עזרא בעניין טבילת בעל קרי, שלפיה שאסור לאדם שהוציא זרע להתפלל עד שהוא טובל: "ואחר זה השיבו שמענו מאחורי הפרגוד לטהר כל ישראל יחד אי אפשר, אך אם יטהרו שליחי צבור בכל

ורבבות מצות תפילין מזוהות וציצית: וכן בשאר ארצות הייתי אחר כך ונתקבלו דברי בכל המקומות ובקשו ממני לכתוב פי' המצות בקוצר"; לעניין אשכנז, עיין במאמרו של קנרפוגל 1992, עמ' 12-13.

³⁹ גרטנר, עמ' 97, הע' 27.

⁴⁰ כלבו, סימן יא; כלבו אברהם, ח"א, עמ' רצז-רצח, וראה הע' 863 שם.

⁴¹ או"ח, פירינצי, דף י"א = או"ח, שטיצברג, עמ' יד.

⁴² או"ח, פירינצי, דף י"א = או"ח, שטיצברג, עמ' יד. פט (עמ' 64): "אשרי יושבי ביתך עוד יהללך סלה וכו'. הללויה הללי נפשי. הללו יה. הללויה הללו. הללויה שירו. הללויה הללו אל. ברוך י"י לעולם. ויברך דוד. ויושע. אז ישיר עד ושמו אחד [עד כאן הדברים מופיעים במחזור ויטרי (גולדשמידט) עם שינויים, עמ' קו עם הערות (שז"פ)]. וכל אחד מתעטף בטליתו ומברך בא"י אמ"ה אקב"ו להתעטף בציצית: ומי שיש לו תפילין ורוצה להניח מניה של יד תחילה ומברך בא"י אלקי' מ"ה אקב"ו להניח תפילין: ואחר כך מניח של ראש בלא ברכה: ואם אין לו אלא אותו של ראש מניח ומברך עליהם על מצות תפילין: וחזן בית הכנסת עומד לפני התיבה ואומר ישתבח שמך לעד מלכנו". במחזור ויטרי (גולדשמידט), עמ' קו-קז, הדברים מופיעים כקטע שבא מכ"י לונדון בלבד, שהוא הבסיס למחזור ויטרי (הורוויץ) [ראה שם במבוא, עמ' 44-51]. ואומנם בסידור רש"י דבר זה אינו מופיע. על פי הצעתו של תא-שמע, מחז"ו, בדבר השפעות מפרובינצא על מחזור ויטרי (הורוויץ), נראה שזו דוגמה של תוספת פרובנסלית למחזור ויטרי המקורי הדומה לסידור רש"י, ויש כאן עוד מקרה של מנהג פרובינצא לאשש המקור הפרובנסלי של כ"י לונדון. ראה עוד מחזור ויטרי (גולדשמידט), עמ' 50-51; שם, עמ' קו-קז, הערות 17-16 (של המהדיר), על הסתירות למחזור ויטרי המקורי והייחודיות של מנהגי ציצית ותפילין אלו.

⁴³ ראה בהסברו של גלינסקי, טורים, עמ' 152, והע' 48, שיש שימוש נרחב של בעל אורחות חיים בספר חיי עולם, בניגוד לספר כלבו [על-אודות ספר "חיי עולם לר' יצחק חסיד", או כפי שהוא התפרסם בצפון ספרד, "ספר היראה לר' יונה", עיין בדברי ריצלר, וכן בדברי גלינסקי, טורים, הע' 50]. אומנם גלינסקי, טורים, עמ' 305, הע' 52, השווה מיקום הלכות הנחת תפילין באורחות חיים לסדר בטור אולם לא עמד על משמעות מנהג המקום. ראה עוד פיק, מרסי, עמ' 96-99.

מקום ימהרו ביאת הגואל".⁴⁴ נמצא שיש דרישה מן החזנים לטבול במקום כל ישראל וכך לקרב את הגאולה.

אבקש להעיר עוד הערה: בספר מנהגות של מרסיי כתוב כמה פעמים שאחרי ברכת המברך החזן בלבד עונה אמן, והמחבר מתעלם מן הקהל. למשל:

ואו' העולה (ברוך) 'ברכו את י"י המבורך' **ועונה החזן** 'ברוך י"י המבורך לעולם ועד', ומברך העולה 'בא"י אשר בחר בנו מכל העמי' ונתן לנו את תורתו בא"י נותן התורה' **והקהל עונין** אמן. ואין הקורא רשאי לקרות בתורה עד שיכלה אמן מפי העונים. וקורא בפרשת... ואחר שישלים לקראת מברך 'בא"י אשר נתן לנו תורת אמת וחיי עולם נטע בתוכנו בא"י נותן התורה' **ועונה החזן** 'אמן'. ואם היה צריך להודות מאחד מארבע דברים שצריך להודות בא מן הדרך או מן הים או מן היבשה או שחלה ונתרפא או יצא מבית האסורים מברך 'בא"י הגומל לחייבים טובות' **ועונה החזן** 'ברוך שגמלך טוב כן יגמלך כל טוב סלה אמן חזק'.⁴⁵

מלבד מקום אחד הדגש הוא שהחזן לבד עונה למברך. וכן בליל שבת: "ואחר שמשלים תפלתו בלחש פותח החזן בקול רם 'ויכולו' ואחר כך מתפלל ברכה אחת מעין שבע מפני המתאחרים".⁴⁶ לעומת זאת ב"כלבו" יש הדגשה על החזן ועל השומעים:

על כן טוב לאומרו בקול רם ויענה החזן וכל השומעים ברוך ה' המבורך לעולם ועד, ומברך אשר בחר בנו, **ועונה החזן וכל השומעים אמן**, ופותח הספר וקורא בסדר... ואחר כך גולל הספר ומברך לאחריה אשר נתן לנו תורת אמת, **ועונה החזן וכל השומעים אמן**, וכתב הר"ש אף הוא עונה אמן אחר עצמו. ואם היה צריך להודות אומר הגומל לחייבים טובות שגמלני ברחמי וברוב חסדיו, **ועונין החזן וכל הקהל אמן** צור שגמלך כל טוב הוא יגמלך סלה חן וחסד אמן.⁴⁷

וכן בליל שבת: "ואחר כן פותח שליח צבור וכל הקהל בקול רם ויכלו וכולם מעומד".⁴⁸ וכך ב"אורחות חיים":

כב. ואחר הקריאה מברך לאחריה ברוך שנתן לנו תורת אמת לחיי העולם נטעה בתוכנו בא"י נותן התורה **ועונה החזן וכל השומעי' אמן**... כד. ואם היה צריך להודו' מברך בא"י אמ"ה הגומל לחייבים טובות שגמלני כרחמי וברוב חסדיו **ועונין החזן וכל השומעים אמן**.⁴⁹

וכן בליל שבת: "ואחר פותחין החזן וכל הקהל לומר בקול רם ויכלו מעומד".⁵⁰

⁴⁴ רות, עמ' 559, לשינויים קלים מכתב יד. לזיהוי שו"ת אלו כבאות מפרובינצא ראה שם, עמ' 555 והע' 9. וראה לעיל, בדברי הכלבו על יד הע' 17.

⁴⁵ גרטנר, עמ' 102.

⁴⁶ גרטנר, עמ' 104.

⁴⁷ כלבו, סימן כ; כלבו אברהם, ח"א, עמ' שנו-שזח.

⁴⁸ כלבו, סימן לה; כלבו אברהם, ח"ב, עמ' קצו.

⁴⁹ או"ח, ח"א, דין מה שמוסיפין בשני ובחמישי אחר י"ח, ס' כב, כד; או"ח שטיצברג, עמ' מט.

⁵⁰ או"ח, חלק א סדר תפלת ערב שבת, סי' י; או"ח שטיצברג, עמ' קלו.

לא ברור לי אם ב"ספר המנהגות" החזון עונה אמן כדי להוציא את הקהל ידי חובתם, ולכן לא הייתה דרישה מן הקהל לענות אמן, לעומת ר' אהרן הכהן שבשני ספריו יש דרישה גם מן הקהל לענות, או שמא "ספר המנהגות" הוא מדריך לחזון, ולכן הדגש הוא בחזון. מכל מקום לא ברור למה חילק בעל המנהגות בברכה לפני התורה בין החזון שעונה לברכו ובין הקהל שעונה לברכה.

אילוצים וחזנים בעייתיים

עצם העובדה שכתבו מדריכים לחזנים מלמדת על חזנים שלא ידעו או לא שמרו את מנהגי הקהילות הן מאי-ידיעה והן בזדון. דוגמה ברורה לזה נמצאה ב"ספר המנהיג":

ביום פורים מתפללין ואומרים על הניסים בהודאה ערבית ושחרית ומנחה, והאומ' בסוף כשם שעשית עמהם נס כן עשה עמנו יי' אלהינו לא יתכן, דהודאה היא ולא בקשה, וראיתי בימי חורפי בלוני"ל העיר הקדושה שהיו (אומ') מונעין את החזון מלאומרו.⁵¹

גם המאירי מביא דוגמה לגערה לחזון שהוסיף דברים לא מקובלים: "ומתוך כך היו רבותי גוערים בשם קצת רבני נרבונא באלו החזנים שבתענית של גשמים שמערבין בפסוקי דרחמי פסוקים של נקמת האויבים וכיוצא באלו".⁵²

מקום נוסף שבו מנעו מן החזון לבצע את תפקידו הרגיל בדרום צרפת היה במסגרת מנהג ייחודי בקריאת התורה בשמחת תורה.⁵³ דבר זה נובע לא מאי-ידיעה או מאי-שמירת מנהגים אלא מפרשנות מיוחדת בדברי התלמוד הבבלי במסכת מנחות (ל ע"א): "אמר רבי יהושע בר אבא אמר רב גידל אמר רב: שמנה פסוקים שבתורה, יחיד קורא אותן בבהכ"נ". בהשגתו לרמב"ם (הל' תפילה ונשיאת כפים, פי"ג ה"ו) כתב הראב"ד: "ובמקומות הללו נהגו שהעולים לקרות בתורה הוא לבדו קורא ואין החזון קורא עמו". פירוש זה והמנהג כבר היו ידועים מר' משולם בן נתן, הבר-פלוגתא המפורסם של רבנו תם, וכמו שנמצא בתוספות מנחות (ל ע"א, ד"ה שמנה): "ה"ר משולם היה מפרש למעוטי שלא יקרא ש"צ עמו", וכן הוא בתוספות בבא בתרא (טו ע"א, ד"ה שמונה): "ה"ר משולם היה מצריך מכאן לקרות לאחד אותן ח' פסוקים שלא יקרא עמו שליח צבור". ובתוספות אלו רבנו תם מקשה עליו ומעדיף את פירושו של רש"י, וכנזכר לעיל.⁵⁴ מכאן יש סימוכין להסבר שרבות מן המחלוקות

⁵¹ הלכות מגילה, עמוד רמז, וראה את הערות המהדיר בשורה 22.

⁵² המאירי, תענית, עמ' 31 (לדף ח ע"ב).

⁵³ פיק, מנהג, עמ' 72-74; יערי, עמ' 68-72.

⁵⁴ המחלוקת הובאה גם בתוספות, מגילה כא ע"ב, ד"ה תנא: "פירוש שאין קורא אלא אחד מכאן קשיא למה שפירש רבינו משולם בפרק קמא דבבא בתרא (דף טו ע"א ושם) ובהקומץ רבה (מנחות דף ל ע"ב ושם) דשמונה פסוקים שבתורה יחיד קורא אותן פירוש יחיד קורא אותן שלא יקרא שליח צבור עמו בפרשת ויעל משה כשחותמין את התורה וקשיא שהרי בימיהם לא היה שליח צבור קורא עמהם כדאמר הכא ועכשיו נמי לא התקינו אלא שלא לבייש מי שאין יודע לקרות לכך נראה כמו שפירש רש"י בהקומץ יחיד קורא אותן לבדו ולא יהיו שנים מפסיקין וקוראין באותן שמונה פסוקים שמתחילין מויעל לפי שהוא תחילת הפרשה". וכן הוא בפסקי הרא"ש למסכת מגילה (פ"ג ס"ב): "גרסינן בפרק הקומץ (דף ל ע"א) אמר ר' יהושע בר אבא אמר רב גידל אמר רב ח' פסוקים שבתורה יחיד קורא אותן בבהכ"נ פי' הר"ר משולם ז"ל שקורא אותן העולה בס"ת לבדו ואין שליח צבור קורא עמו והקשה לו ר"ת ז"ל כל התורה כולה נמי כך דינה כדאמר לעיל (ס"י יז) קראוה שנים יצאו משא"כ בתורה אלא ה"פ יחיד קורא כל ח' פסוקים ולא יקראו אותן שנים שנים והיינו טעמא לפי שאלו הפסוקים יהושע אמרם ולמ"ד נמי שמושה אמרם נשתנו שכתבם בדמע", ולכאורה משם לרבנו ירוחם, נתיב ב, ח"ג, דף יט, טור ג. בדברי הר"ן על הרי"ף במסכת מגילה (דף יב ע"א, בדפי הרי"ף במהדורות רגילות) יש טעות: "שמונה פסוקים שבתורה יחיד קורא אותם בבהכ"נ. פירש רבינו משולם ברבי קלונימוס ז"ל יחיד קורא אותן שאין ש"צ קורא עמו" וצריך לגרוס "רבינו משולם בר' נתן ז"ל". דברים אלו אינם כפי הבנת ליברמן תוכ"פ, עמ' 1198, וכבר עמדו על זה אורבך, תוספות, עמ' 129, הע' 26, וכ"ץ, עמ' 185, הע' 45. כהבנתי ראה גם ריינר, עמ' 287, והמבורגר, עמ' תרפ"ד, לעומת קאפח, רמב"ם, עמ' רע"ה, שזיהה את ר'

בין רבנו תם לר' משולם היו עקב העימות בין מנהג פרובינצא שר' משולם הביא עימו ובין מנהג צפון צרפת.⁵⁵ ר' אברהם הירחי הביא מנהג ייחודי זה בספרו "המנהיג" ומותח ביקורת על הפרשנות שהביאה לידי מנהג זה:

וכך [נ"א: וגם] מנהג פרובינצ' וספרד שאומ' יחיד קורא אותן שלא יקרא החזן עליו [נ"א עמו], (לי) [לא] נראה [נ"א: יתכן] לפרש דהא כל התורה נמי יחיד חייב לקרותה כדאי' במגילה.⁵⁶

גם המאירי בספרו "קרית ספר" הביא את הפרשנות ואת המנהג ומותח ביקורת על הפרשנות המביאה לידי מנהג זה: "וי"מ יחיד קורא אותן שאין החזן קורא עמו. ואעפ"י שהמנהג כן, לענין פירושו אינו נראה".⁵⁷

חכמי ספרד הנוצרית ידעו שמנהג זה מקורו בפרובינצא ואפילו העריכו אותו באומרם שזאת פרשנות נכונה, וכמו שכתב ר' יהושע אבן שועיב בדרשה ליום שמיני חג עצרת (אחרי שהביא שיטות אחרות):

והנכון כמו שכתב בעל המלמד, וכן נהגו בארץ פרובינצ'א, שיחיד קורא אותן לבדו בלי עזר חזן שכל התורה הקדוש ברוך הוא אומר ומשה כותב, וקודם שיכתוב היה חוזר הדברים והיה אומר וכותב והיו שניהן אומרים כל כתוב וכתוב, וכן העולה לקרות החזן מחזן עליו, אבל אלו השמנה השם לבדו אמרן ומשה לא חזר מרוב דמעותיו, ולכן קורא אותם העולה לבדו בלי עזר החזן.⁵⁸

גם הריטב"א, מחכמי מספרד הנוצרית, הכיר מנהג זה כמנהג פרובינצא, וכך כתוב בחידושו למסכת בבא בתרא:⁵⁹ "והנכון שאין עומד עם הקורא שליח צבור שמחזן עליו, ויש מקומות בפרובינצ'א שנוהגין כן ובארצינו אין נוהגין כן".

יש שפוסקי נרבונה עצרו את החזן מלהשתתף בקריאת התורה. לפי מנהג כמה קהילות כשהיו שני כוהנים חתנים בבית הכנסת, הוציאו שני ספרי תורה וקראו יחד את הפסוקים המיוחדים לחתן:

משולם כרבו של הראב"ד – ר' משולם מלוניל. המחלוקת הובאה סתם בתוס' ר"ה, כא ע"א, ד"ה אבל ובתוספות במו"ק, כז ע"ב, ד"ה כליכה.

⁵⁵ פיק, מנהג, עמ' 141 והע' 9. לדעת כ"ץ, עמ' 185, הע' 45, המחלוקת בין רבנו תם לרבנו משולם הייתה בעניין הגנת המנהג לאור המקורות ההלכתיים, וכ"ץ מדגים זאת דווקא בעניין שמונת הפסוקים האחרונים שבתורה. אולם מכאן נראה שאין זו שאלה של מנהג כנגד מקורות ההלכה אלא שאלה של מנהג פרובינצא שחדר צפונה לתחומי צרפת, ויש עוד נושאים אחרים במחלוקת בין ר"ת לר' משולם התלויים בזה. על אודות המחלוקת עיין אורבך, תוספות, עמ' 71-83 ובהרחבה בתוך ריינר, עמ' 283-321, שמבקר הן את אורבך והן את כ"ץ ומציע הסבר מורכב יותר. ייתכן שבאופן כללי ר' משולם משקף את מנהגי נרבונה יותר ממנהגי פרובינצא הכלליים, שהרי הוא היגר מנרבונה לצפון צרפת (אורבך תוספות, עמ' 128), והביא מנהגיו משם.

⁵⁶ המנהיג, הלכות סוכה, עמוד תכ-תכא. וראה שם את כל דבריו.

⁵⁷ המאירי, קרית ספר, עמ' פו-פו [מאמר ה"א], וכן הוא במאירי, מגילה, עמ' פח (לדף כה ע"ב), והשווה למאירי, ב"ב, עמ' 99 (לדף טו ע"א).

⁵⁸ אבן שועיב, דף צו, ע"ד; אבן שועיב, מצגר, ח"ב, עמ' תקלא.

⁵⁹ ריטב"א, ב"ב, עמ' 40 [= דף כ ע"ב] (לדף טו ע"א).

גדולי קדמונינו שבנרבונאה [= ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד של נרבונה, בעל האשכול (שז"פ)] כתבו בשני כהנים חתנים בשבת אחת שאין להקרותן ביחד בשני ספרים ושני חזנים כמו שעשו בקצת מקומות שהרי אמרו לא יהיו שנים קורין.⁶⁰

עד כה הזכרנו מנהגים ולפיהם החזון נמנע מלהשתתף באמירת דברים. אולם לא רק מנעו מהחזון לומר משהו, אלא מצאנו שלפעמים מונעים מן הקהל להצטרף לחזון:

ואחר כך מברך ג' ברכות כאשר כתבנו וקורא המגילה וכל הקהל אזניהם אל המקרא להבין הנס הגדול, ונהגו לגעור למי שמסייע (אל) [את] החזון בעל פה והטעם שמא והשומע יתן לב לקריאתו שהיא על פה ולא לקריאת החזון דכבר בארנו קראה על פה לא יצא.⁶¹

דוגמה אחרת לאזהרה לחזון ולאנשי הקהל מובאת ב"קריית ספר" למאירי:

הקורא בתורה צריך לעמוד באימה וביראה ובמס' מגילה שנינו הקורא את המגילה עומד ויושב, ר"ל עומד או יושב כלומר איזה שירצה שאם רצה לקרות את המגילה אף מיושב רשאי אפילו לכתחילה, ואמרו ע"ז מה שאין כן בתורה, כלומר שאין קורין אותה לכתחילה אלא מעומד, ודרך סמך הביאזה שם מן המקרא דכתיב ואתה פה עמוד עמדי. ובתלמוד המערב אמרו שם שאף לסמוך על העמוד בשעת קריאתה אסור וכ"ש שלא לסמוך על הספר, והוא שאמרו שם ר' שמואל בר רב יצחק על לבי כנישתא חזא חד בר נש קאי ומתרגם וסמך לעמודא א"ל אסור לך כשם שנתנה באימה כך צריך לנהוג בה באימה. ומעתה אין צריך לומר וכ"ש על הקורא. ומכאן יש למחות על החזון ועל הקורא שלא לסמוך על הלוח שס"ת עליו ואין צריך לומר על הספר. ולא תהא ידו סומכת את ראשו דרך הסיבה אלא עומד לו באימה וביראה. אלא שבקצת סמיכה על הלוח יש מתירין ממ"ש בסוג' זו במס' מגלה משמת ר"ג ירדה חולשה לעולם ואין זה מחמת פירוק עול יראה אלא מחמת חולשא הא כל שמצד יאוש ופירוק עול יראה אסור.⁶²

⁶⁰ המאירי, מגילה עמ' פט (לדף כה ע"ב), והע' 311, וכן הוא במאירי, קריית ספר, עמ' פח (מאמר ה ח"א): "גדולי זקנינו שבנרבונא כ' ע"י מעשה בב' כהנים (חזנים) [חתנים] שנודמנו בשבת אחד שאין מקרין אותן ביחד בב' ס' וב' חזנים כמו שעשו בקצת מקומות שהרי אמרו לא יהו שנים קוראין", וראה שם הע' עג. המקור הוא בספר האשכול, עמ' 183 (הלכות קריאת התורה): "ואותן שקראו בשני ספרי בענין אחד לא יפה עשו ולא שרי למעבד הכי, דבהדיא אמרי' ובלבד שלא יהיו שנים קורין. ומנהג שלנו כהן קורא ראשון והדר לוי והדר ישראל, והדר מוקמי חתן שני וקרו ליה בכהונה וקאי, והדר קרו ללוי בלויית, וקרו אחריו ישראל".

⁶¹ כלבו, סימן מה; כלבו אברהם, ח"ב, עמ' שכח, השווה לאו"ח, פירינצי, הל' מגלה ופורים, סדר התפלה, דף קכא, ע"ג, אותיות כט-ל, והשווה להערות המהדיר של הכלבו הנ"ל.

⁶² המאירי, קריית ספר, עמ' עב [מאמר ד ח"א] (הדגשות שלי, שז"פ), והשווה להמאירי, מגילה, עמ' סד (לדף כא ע"א), ושם כתוב: "ומכאן סמכו קצת חכמים למחות על החזון ועל הקורא שלא לסמוך על הלוח שספר תורה עליו", וראה הע' 15 שם. וראה ספר העיתים, סימן קפ: "ואמר מר רב סעדיה הקורא בתורה לא ישען לכותל לא לעמוד וכן המתרגם", ומשם לספר האשכול, עמ' 185 (הלכות קריאת התורה): "וכתב הנגיד ז"ל הכי אמר רב סעדיה ז"ל הקורא בתורה לא ישען לכותל ולא לעמוד וכן המתרגם". השווה לשיבולי הלקט, עמ' 36 (ענין תפילה, סימן מ): "והקורא בתורה ראוי שלא ישען לא על גבי הכותל ולא על גבי הדוכן שמניחין עליו ספר תורה דגרסינן בירושלמי דמגילה ר' שמואל בר רב יצחק על לבי כנישתא חמא חד בר נש דמתרגם סמוך לעמודא אמר לי אסור לך כשם שנתנה באימה כך אנו צריכין לנהג בה אימה. פי' וכל שכן הקורא שאסור לו להסמך בשום מקום ובתנחומא בפ' וירא אליו מצאתי מעשה באחד שעמד לקרות בתורה וסמך עצמו לכותל והחזירו רב שמואל בר רב יצחק למה שלא ינהגו בקלות ראש".

בסוף ספר ה"כלבו" יש כמה שאלות הדנות בשליח ציבור שעשה מעשים לא ראויים או לא מוסריים או מרגנים עליו שעשה כן, אם יש להעבירו מתפקידו. אלו כוללות תשובות מרב האי גאון, הרי"ף והרשב"א.⁶³ לפני תשובות אלו יש כמה פסקים שנמסרו באופן אנונימי, ולא ברור אם אלה תשובות קדומות או מבעל "כלבו". לענייננו אין נפקותא, שהרי עצם העובדה ש"כלבו" הביא דברים אלו היא סימן שהם היו אקטואליים.⁶⁴ נביא כאן כמה דוגמאות:

שליח צבור שמרגנין עליו העם שנתפס עם הנכרית אם נתברר דבר זה בשני עדים כשרים שנתפס עמה תפיסה שהיה חייב עליה מלקות ועדיין לא לקה ולא נכנע ולא עשה תשובה או שמסר אדם מישראל ועדיין לא שב מרשעו או שאמר ליהודי אחד אלך לשופטי העיר לעכו"ם ואומר להם כי כל הגניבות שגנבו בעיר אצל פלוני היהודי הם או שאמר ליהודי הריני הולך לבית דוד ואומר לו אתה גנבת לפלוני ויתלה אותך שר העיר אף על פי שלא עשה דבורו פירות כגון שנצל הנמסר מחמת שעמד לו רוח והצלה ממקום אחר הרי הוא נפסל על זאת וראוי להעבירו, אבל ברננה שמרגנין אחריו שלא בעדים אינו נפסל.⁶⁵

והמאיים על חבירו למוסרו לעכו"ם ולא מסר אף על פי שמכוער הדבר אפילו לשאר אדם שאינו שליח צבור אינו נפסל כל כך להעבירו אלא שגוערין בו ומתריין בו שאם יוסף לומר כדברים הללו שיעבירוהו ממעלתו ואם הוסף במרדו ראוי להעבירו.⁶⁶ ושליח צבור שאומרים לו הקהל שיתעטף בציצית בשעת התפלה ועונה ואומר אינו רוצה ואומרים לו מפני מה והוא אומר מפני שאמר הכתוב (במדבר טו, לט) וראיתם אותו וזכרתם את כל מצות ה' ועשיתם אותם כל מי שאינו עושה כל מצות השם אינו

⁶³ כלבו, סי' קמז, כלבו אברהם, ח"ח, עמ' תמד-תנא.

⁶⁴ קורא אנונימי העיר כאן: "בעיני אין זה הכרחי כלל, במיוחד שמדובר בספר כמו כלבו (או ארחות חיים) שאפיו הוא ליקוט 'ספרייה ניידת' וראה מה שכתב גלינסקי במאמרו באנגלית [= גלינסקי, גלות] על העניין". כמדומני שאין כאן טענה, והדברים אכן מוכרחים. ראשית, הדברים נכתבו בכלבו, שהושלם לפני 1295, כעשור לפני שר' אהרן גורש מפרובינצא והיה זקוק ל"ספרייה ניידת", כמו שהעלה הבלין, עמ' 45-46, וגם גלינסקי, גלות, עמ' 84. השינויים בין הכלבו ובין ארחות חיים גדולים כל כך, עד שר' אהרן ראה בארחות חיים ספר חדש. ראה גלינסקי, גלות, עמ' 94, הע' 32. אם כן, כשכתב את הכלבו, כנראה כתב אותו כליקוט מנהגים דומה לסוג זה של ספרות שנכתב בדרום צרפת. ראה פיק, מנהג, עמ' 150-151. שנית, אף אם נניח שיש כאן "ספרייה ניידת", הרי המחבר לא הכניס את כל שו"ת הרשב"א לספר הזה, אלא דברים שהיה לו עניין בהם או שחשב שקוראיו יתעניינו בהם. אם המחבר של ארחות חיים כלל תשובות על החזון, הרי נושא השאלות היה אקטואלי. שלישית, יש מקום לבדוק את כל התזה של גלינסקי, גלות, לאור דברי אורבך, ספרד, שעצם עניין ריבוי הקודיפיקציה על ידי היהודים בספרד בתקופה זו, כגון ארחות חיים, הטורים וספרו של רבנו ירוחם, היא תוצאה של אותה מגמה בממלכות ספרד באותה תקופה.

⁶⁵ כלבו, סי' קמז, כלבו אברהם, ח"ח, עמ' תלח-תמ, ועיין שם בהע' 256 שדברים אלו מצוטטים בדרכי משה, או"ח, סי' נג, אות י, בשם הכלבו והובא ברמ"א, או"ח, סי' נג, ס' כה. האחרונים כתבו שזה מתשובות רשב"א, אך בדיקה בפרויקט השו"ת לא העלתה תשובה כזאת של הרשב"א, והעיר המהדיר בהע' 256 שהחת"ם סופר, ח"ח, או"ח, סי' יא, כתב שמקור התשובה ברשב"א, והמהדיר העיר שעד כה לא מצא תשובת רשב"א כזאת. נעיר שכך כתוב גם בדברי חיים, יורה דעה, ח"א ס"ד: "והנה בזה לחוד אין מוציאין גברא מחזקתו ומבואר בכל בו [דף ק"ט ע"ב ד"ה במסכת] תשו' רשב"א ומביאו המג"א בקצרה בס' נ"ג [סעיף כ"ה] וזה לשונו שליח צבור שמרגנין עליו העם שנתפס עם הנכרית אם נתברר הדבר זה בשני עדים כשרים כו' הרי זה נפסל ע"ז [צ"ל ע"ז] וראוי להעבירו. אבל ברננה שמרגנין אחריו שלא בעדים אינו נפסל עכ"ל", וכן זיהה אותה כתשובת הרשב"א, ורהפטיג, עמ' 577 והע' 161; שרייבר, עמ' פ"ח. ואומנם אחרונים אחרים נזהרים ומביאים את הדברים בשם הכלבו ללא ציון לרשב"א, לדוגמה ראה הלכה ברורה, עמ' קי, בבירור הלכה.

⁶⁶ כלבו אברהם, ח"ח, עמ' תמ-תמא, וראה שם דברי המהדיר, הע' 270, שאליהו רבה ופרי חדש מצטטים הלכה זו בשם הכלבו.

מתעטף בציצית, כגון זה ראוי להוכיחו ולהודיעו שלא נאמר ועשיתם את כל מצות ה' למען תעשו לכם ציצית וראיתם אלא והיה לכם לציצית וראיתם אותו וזכרתם לא הזהיר הכתוב על הציצית על מנת שיעשה כל המצות אלא כדי שיהא לו לזכרון לראותו ואולי יעשה כל המצות כענין שנאמר למען תזכרו ועשיתם ואם עשה כן הרי קיים את כולן, ואם קיים מצות ציצית ולא עשה מצות אחרות אינו נענש על הכל ולא עוד אלא שבזמן שלא קיים מצות ציצית ענשו על שאר מצות, ואם לא חזר בו כיון שמעיו פניו לזלזל ולגלות פנים בתורה ראוי להעבירו ובלבד שלא יעמידו אחר כמוהו שאינו הגון.⁶⁷ ושליח צבור ששוחט ובודק ולאחר הבדיקה אינו רוחץ ידיו וזרועו מלכלוך בטן הבהמה ומסריחין בגדיו אם רוחץ ידיו ומחליף את בגדיו קודם התפלה כדי להתפלל בנקיות אין אתם זקוקין לו אלא להוכיחו שלא יהא בכלל המשניאין שנאמר (משלי ח, לו) כל משנאי אהבו מות, ואם אינו רוחץ ידיו ולא מחליף בגדיו הצואים קודם התפילה כדי להתפלל בנקיות ראוי להעבירו, אכן כל מעשיכם יהיו לשם שמים ואל יהיו תלוין בדבר אחר לא מחמת שנאה ולא מחמת קנאה.⁶⁸

הרי היו צריכים לטפל בחזנים בעייתיים ודנו אם להעביר אותם מתפקידם או לאפשר להם להמשיך לשרת הציבור בחזנות שלהם.

לבסוף באותו סימן הביא ה"כלבו" תשובה המובאת בקובץ תשובות הרשב"א:

תשובת שאלה מה שכתוב בדין החזן שאין מסלקין אותו מאומנותו אלא אם כן נמצא בו פסול והבאת על זה ראיות יפה כתבת ויפה דקדקת ועוד שנינו מערבין בבית ישן מפני דרכי שלום ואוקימנא בגמרא מפני חשדא, ועכשיו נהגו כל קהלות הקדש למנות אנשים על צרכי צבור לזמן ובהגיע זמנם יצאו אלו ויכנסו אחרים תחתיהם וכן לחזן וכן לקופה של צדקה והמאור וכן על המס ושאר דברים הצריכין לצבור בין שנוטלין שכר עליהן בין שאינן נוטלין ואפילו לא קבעו להם זמן סתמן כפרושן אחר שנהגו בכך והמנהג כהלכה הוא שכל הדברים תלו אותן במנהג ואם מפני החשד כיון שנהגו לבא חליפות נסתלק החשד שכשרים שבדורות נושאים במשא הרבים ובצרכי הצבור ואחר כך מסתלקין ובאים אחרים תחתיהם אם כן דין ממון חשד אין כאן.⁶⁹

עקב סתירה בדברי הרשב"א הציע הרב רפאל חזן בספרו חקרי לב, ח"א, סי' יח (דף לא ע"א), שתשובה זו אינה של הרשב"א מברצלונה אלא של ר"ש ב"ר אברהם. נכדו של הרב חזן הציע שאולי מחבר תשובה זו הוא ר' שלמה מן ההר, ואם כן יש כאן תשובה של אחד מחכמי פרובינצא.⁷⁰ אם אומנם התשובה היא של הרשב"א המפורסם מברצלונה, הרי כבר הזכרנו שעצם הכללתה בתוך ה"כלבו" מלמדת על חשיבות הנושא למחבר הספר, שמקורו בנרבונה.

⁶⁷ כלבו אברהם, ח"ה, עמ' תמא-תמב, וראה הע' 274, שהדרכי משה שם ציטט בשם הכלבו. וראה לעיל מה שכתבנו בעניין שליח ציבור המתעטף בטלית לפני "ישתבח".

⁶⁸ כלבו אברהם, ח"ה, עמ' תמב-תמג, והע' 280, המצוטטת אצל דרכי משה בשם הכלבו, וכן הוא ברמ"א בס' נג, ס' כה. בהע' 281 הביא המהדיר את דברי הרב יוסף ענגיל ז"ל, בשו"ת בן פורת, ח"ב, סי' ז, שהוכיח מדברי הכלבו שבימי הראשונים היה השוחט ובודק גם חזן הקהל. אם נכונים דבריו, אפשר לצרף הדברים לפרק הבא של תפקיד החזן בעניינים של הקהילה.

⁶⁹ כלבו סי' קמז; כלבו אברהם, ח"ה, עמ' תמח-תנא. התשובה מובאת בתשובות הרשב"א, ח"ה, סי' רפג.
⁷⁰ רשב"א, שו"ת ירושלים, עמ' קצ"ב, בתוך הע' ש של "רחמים לחיים", וכן העיר על זה כלבו אברהם, עמ' תמח, הע' 309.

תפקיד החזן בענייני הקהילה

כדי לשמור על קדושת השבת היה החזן אחראי לוודא שלא יבואו לידי חילול שבת, ולכן היה חייב לאחר באמירת "ברכו" במוצאי שבת:

וּכְתָב בְּמַכִּילֵתָא (יתרו, פרשה ז [ח]) זְכוּר וּשְׂמוֹר זְכָרְהוּ בְּכַנְיֵסְתוֹ שֶׁתִּקְבְּלֵהוּ קוּדֵם שְׁקִיעַת הַחֲמָה הַרְבֵּה, שִׁיְהִיָּה הַכֹּל מִתּוֹקֵן, וּשְׂמוֹר בִּיצִיאָתוֹ, כְּאִדָּם שְׂשׂוּמֵר אוֹהֵבוֹ שֶׁהוּא עִמּוֹ וְאִינוֹ רּוֹצֵה שִׁילֵךְ מֵאֲתוֹ כֹּל זְמַן שִׁיּוּכַל לֵעֲכָבוּ, וּלְמַדְנּוֹ שְׁעַד צֵאת הַכּוֹכָבִים הוּא יוֹם, וְעַל כֵּן צָרִיךְ שִׁיזְהַר הַחֲזָן שֶׁלֹּא יִפְתַּח בְּבִרְכּוֹ בְּמוֹצָאֵי שֶׁבֶת עַד אַחַר הַכּוֹכָבִים, לְפִי שֶׁהַנְּשִׂימִים מְדַלִּיקוֹת הַנֵּר מִיָּד, וְכֵן נִהְגוּ הַקְּדֻמוֹנִים לְהַקְדִּים מְאֹד בְּעֵרְבֵי שֶׁבֶתוֹת וּלְהַחֲשִׁיךְ מְאֹד בְּמוֹצָאֵיהֶן כְּדִי שֶׁלֹּא יִפְשְׁעוּ וַיַּעֲשׂוּ מִלְּאֵכָה.⁷¹

כמו כן החזן היה אחראי להכריז מתי יהיה ראש חודש, שהרי מדובר בעידן שבו לא היה לכל אחד לוח קיר המודיע לו מתי ראש חודש, ולכן ברוב הפעמים הגיעה הידיעה על ידי הכרזת החזן:

וְאַחַר כֵּךְ מוֹצִיאֵינן סֵפֶר תּוֹרָה וְאוֹמְרִים וַיְהִי בְּנִסּוֹעַ הָאָרוֹן וְכוּ', וְקוֹרִין ז' בְּסֵדֶר הַשְּׁבוּעַ וּמִפְטִירִין בַּהִפְטוּרָה הַמְּסוּדֶרֶת כְּאִשֶּׁר בְּאָרְנּוֹ, וְאַחַר הַהִפְטָרָה יֹאמֵר הַחֲזָן מִי שְׁבִרְךָ וְכוּ', וְאַחַר יֹאמֵר הַחֲזָן אִשְׁרֵי וּמְחַזִּירִין הַסֵּפֶר לְמִקְוָמוֹ, וְכִשְׁחָל רֹאשׁ חֹדֶשׁ לֵהוּיֹת בְּאוֹתָהּ שְׁבוּעַ מְכַרְזֵי הַחֲזָן וְאוֹמֵר יְהִי רִצּוֹן וְכוּ' וְכוּ' וְסִימֵן סְדוּרָם כְּרִקְשָׁנָה, לְכוֹנֵן, לְרַחֵם, לְקִיִּים וּשְׁנִשְׁמַע וְנִתְבַּשֵּׁר לְהַשְׁמִיד אוֹיְבֵינוּ.⁷²

כיוצא בזה מצאנו בשם הראב"ד, שהשליח ציבור מכריז תענית ציבור ואין יחיד צריך לקבל אותה עליו כמו בתענית יחיד:

והראב"ד ז"ל כתב... עוד כתב דכל תענית של הסכמת צבור אינו צריך קבלה במנחה כלל אבל שליח צבור מכריז אותו והתענית מקובל ומתפללין תפלת תענית.⁷³

החזן היה אחראי להכריז את תקנות הקהל, וכמו שהרשב"א כתב בתשובה לקרקשונא לרב מרדכי האזובי ב"ר יצחק:

שאלתם: יהודי אחד חטא, והסכימה דעת הקהל, ומנו להם בוררים לעונשו כפי חטאו, הן ממון, הן נדוי, הן עונש (אחד) [אחר], וקבלו עליהם להתנהג עמו כהסכמת הבוררים; והסכימו הבוררים ונדוהו לזמן, ויצו הבוררים לשליח צבור להכריז הסכמתם.⁷⁴

⁷¹ כלבו סי' לא, כלבו אברהם, ח"ב, עמ' ר.

⁷² כלבו סי' לז, כלבו אברהם, ח"ב, עמ' ריז = סי' כ', ח"א, עמ' שעב (בקיזור). השווה לאו"ח, פירינצי, הל' שבת, סדר תפלת שבת שחרית, אות ז (דף סה ע"ב) למנהגים שונים איך להכריז.

⁷³ כלבו, סימן סא, כלבו אברהם, ח"ד, עמ' טז. השווה לדברי ראב"י, סי' לה, עמ' מג, ודברי הרא"ש למסכת תענית, פ"א, סי' יג: "ולכ"ע הסכמת ציבור להתענות א"צ קבל לא במנחה ולא בתפלה אלא שליח ציבור מכריז והתענית מקובל... ע"כ דברי הראב"ד", וראה פיק, שלטון עצמי, עמ' 107 והע' 5.

⁷⁴ רשב"א, שו"ת, ג:שד (הדגשות שלי, שז"פ), סי' שב הוא לקרקשונא לר' מרדכי האזובי; וראה פיק, שלטון עצמי, עמ' 115 והע' 37. על שימוש בתשובות הרשב"א כמקור לתולדות היהודים בדרום צרפת ראה פיק, שם, עמ' 106, בסוף המבוא הדין בזה. אולם ברשב"א, שו"ת ירושלים ח"ג, עמ' קסה, כתוב "לנרבונה", והרי מפורש שזה נשלח לפרובינצא.

לחזן היה גם תפקיד חשוב בפרסום חתונות, ולכן כללו את תפקידו בתקנות הקהל הנוגעות לנישואי בנות. החזן היה חייב להיות נוכח בחתונות: "יש תקנה בעיר הזאת בחרם וקנס שלא לקדש שום בת ישראל אלא בעשרה ושליח ציבור" (שו"ת רשב"א, א:תקנ). וכן שם, ד, שי"ד: "במקומות רבים יש הסכמה שלא לקדש אלא בעשרה ושיהיו שם אביה ואמה או מקרובותיה והחזן מהקהל".⁷⁵ נוכחות החזן אפשרה פיקוח ציבורי על חתונות.

החזן כמשמר מעמדות חברתיים בפרובינצא

במקום אחר תיארו את האריסטוקרטיה שהייתה בדרום צרפת בימי הביניים ואת תפקיד בית הכנסת כמקום ציבורי המשקף מעמד זה ואפילו משמש זירה להתגוששות בין האצילים למתנגדיהם, שבדרך כלל היו ממעמד הביניים, סוחרים ותלמידי חכמים.⁷⁶ כאן נעמוד על התפקיד של החזן כמשמר מעמדות אלו.

החזן הבטיח גינונים הולם ושמירה על המעמד החברתי של כל אחד בבית הכנסת. לפיכך הוא היה משתמש בתואר הנכון לנשיא ולאנשי אצולה אחרים. הוא גם הגן על האצולה כששמר שמי שאינו ממעמד האצולה לא יוכל להשתמש בתואר שאינו שלו. במקרה אחד דרש מי שלא היה מן האצולה שיקראו לו לעלות לתורה באחד מתוארי האצולה – "נדיב": "באמרך כי אחרי אשר אמר על פניך יקראהו החזן נדיב ורצונם יבטל מפני רצונו".⁷⁷ כשהחזן סירב, קילל אותו האיש, והתוצאה של מעשה זה הייתה שהאיש שניסה לקבל עלייה בתואר "נדיב" הוחרם על ידי הנשיא של נרבונה ושאר מנהיגי הקהילה. במקרה הזה החזן היה כה כעוס עד שנדר שלא לקרוא עוד לעברייני לעלות לתורה בנרבונה: "משליח צבורכם ומכל אשר אמר להכריחו לקראו בשם נדיב ולאסור אסר על נפשו לבל יעלה עוד לקרא בספר התורה בנרבונה".⁷⁸

האיש ברח לסרגוסה בספרד, ושם טיפל בו ששת הנשיא ליישר את ההדורים בינו ובין האצולה של נרבונה. ששת דרש מן האיש לבקש סליחה מן החזן, והנאשם היה צריך לבוא לפני הנשיא ושאר ראשי הקהילה בהכנעה וביראה לקבל העונש המגיע לו. ששת גם המליץ לנשיא של נרבונה לקבל תשובת האיש ולהעניש אותו אחרי התייעצות עם ראשי הקהילה וחכמיה. ששת דרש דין וחשבון של התוצאות ורשות לבטל את החרם על האיש אחרי שחזר בתשובה והראה כמה הוא מקפיד בכבוד הנשיא.⁷⁹ מכאן שהחזן בפרובינצא היה חלק במאבק בין המעמדות כשהוא שומר על התארים וממילא על מעמד האצולה בתוך בית הכנסת בקריאת התורה.⁸⁰

דבר זה גם משתקף בפירושו של ר' יצחק בן ידעיה למדרש רבה. במסגרת הפירוש הוא מתח ביקורת על הנשיאים בזמנו שלא היו ראויים לאצטלה זו ובכל זאת קראו לו לתורה על פי זכות הירושה שלו:

⁷⁵ לדיון בשתי תשובות אלו ויחסן לקהילות פרובינציאליות ראה פיק, הקהילות, עמ' 219, הע' 56.

⁷⁶ פיק, אריסטוקרטיה; פיק, ביה"כ; ספטימוס, עמ' 205, 213, לתיאור המתנגדים לנשיאים בספרד הנוצרית.

⁷⁷ בתוך קופמן, 71. לתואר "נדיב" בספרד הנוצרית ראה ספטימוס, עמ' 203-204; 222, הע' 32; 225, הע' 55; 226, הע' 60; קליין, עמ' 112 ואילך. לפי זה בהתחשב במשמעות החברתית-פוליטית למעשה שהייתה בנרבונה נראה שהמונח "נדיב" בבית הכנסת שימש רק למעמד האצילים. לפיכך לא נראה שיש כאן תואר לתורם כסף אלא תואר עם משמעות חברתית-פוליטית.

⁷⁸ קופמן, 71.

⁷⁹ קופמן, 71. ריני, עמ' 182, הע' 3, טען שאין לתכתובת זו שום השלכות על ההיסטוריה הפוליטית והיא הייתה התכתבות פרטית לחלוטין בין הצדדים. מאמריו על יהדות פרובנס מוכיחים שיש לתכתובת חשיבות חברתית-פוליטית.⁸⁰ אירוע דומה התרחש כ-15 שנה לאחר מכן בברצלונה. ראה גויבאואר, עמ' 163: "גם את עון הנשיא הגדול מרנא ורבנא ר' טדרוס ז"ל אשר מעלו בו מעל ויקימו להם משחית, איש סכל רע ובליעל ושמו שאלתיאל בר ראובן רסן שלחו מפניו להרוס להקרותו בתורה בפניו ולבזו לו מקום נכבד לא זכו לו אבותיו ואבות אבותיו... על חטא שחטאו שפרקו והעזו פניהם לקרות בספר תורה תחת הנשיא הישיש ר' שאלתיאל ז"ל". ראה, פיק, אריסטוקרטיה, עמ' 105-106; פיק, ביה"כ, עמ' 33-35, ליתר פירוט וניתוח של מעשה זה.

ותהי להפך כונה זו על פי התורה משאר כל אומה הנותנים כבוד על כל בניו לבן הבכור ואם הוא בן כסיל פתיות בל ידעו מה, כי לא נבחר לא-לוהים הכסיל בחשך הולך לעשות יקר. לא כדעת החכמים בעיניהם בני עמנו הנמשכים אחר התורה בלתי הכנה והשתכלות להבין ממנה קושט דברי אמת, וילכו בחקות הגוים להיות להם בני הנביאים והנשיאים הביאו במקום אבות אשר כן עשו ונקרא בהם שמם שם נשיא ואף אם היות הבן שואף רוח מבקר עד לערב ולא ראה לבו בעוד יומם חכמה ודעת ויקומו לצחק בקוביא לילה ללילה ולא ישעו בדברי הבל ושחוק כל הדברים יגעים. ויקרא שמו בתוך עמיו נשיא על היות האב נשיא א-להים על חכמתו ומעלתו אשר תעוז לו לקראו נשיא ועל היותו האב הגדול ורב נגיד היה עליהם. ועל הבן אשר קם אחריו וארח לחברה עם אנשי בלי לב שם ילמדו לשונם עליו לשון שקר לקראו נשיא, כי שם נשיא מורה גדולה ומעלה יתרה נודעת בו, ואם אין מעלה נודעת בו איך יקרא נשיא? לא נאה לכסיל כבוד. **עוד זאת עושים שיחללו עליו את יום השבת וספר התורה: כי יקום בו ביום לקרא בתורה וזה שמו אשר יקראו חזן בית הכנסת לעיני כל העם נשיא ליום וברכו א-להים ויהתלו בו כהתל באנוש לכבד עם ספרו את אשר שנא על אשר לא מלא מקום הוריו.**⁸¹

השימוש בתארים לאנשים שאינם בני אצולה או לא ממשפחת הנשיא מנרבונה הביא לתגובות חריפות ביותר, וכך מלבד תפקידו של החזן כשליח ציבור במסגרת תפילות בית הכנסת היה לו גם תפקיד חברתי להבטיח את המשך שלטון הנשיאים בנרבונה.

⁸¹ ספרשטיין, פירוש, עמ' 289, שורות 30-52 (ההדגש שלי, שז"פ). לתרגום לאנגלית ועוד בירור בנושא ראה ספרשטיין, אגדה, עמ' 167 ואילך; פיק, אריסטוקרטיה, עמ' 108-109.

קיצורים ביבליוגרפיים

אבן שועיב – דרשות על התורה ר' יהושע אבן שועיב, צילום דפוס קראקא של"ג (1573), עם פתיחה של ר"ש אברמסון, הוצאת מקור בע"מ, ירושלים תשכ"ט.

אבן שועיב, מצגר – ספר דרשות ר"י אבן שועיב לרבי יהושע אבן שועיב (תלמיד הרשב"א), ערוך ע"י ר"ז מצגר, כרכים א-ב, הוצאת מכון "לב שמח", ירושלים תשנ"ב.

או"ח, פירינצי – ר' אהרון הכהן, ספר אורחות חיים, פירינצי תקי"ד.

או"ח, שטיצברג – ר' אהרון הכהן, ספר אורחות חיים, מהד' שטיצברג, ירושלים תשט"ז.

אורבך, ספרד – אפרים אלימלך אורבך, "מדרכי הקודיפיקציה – על ס' הטורים לר' יעקב ברבי אשר", דברי האקדמיה האמריקנית למדעי היהדות [= *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*], עמ' 46-47, 1980, עמ' א-יד = דפוס צילום בתוך קובץ מאמריו: מחקרים במדעי היהדות, ח"א, עורכים מ"ד הר, י' פרנקל, הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ח].

אורבך, תוספות – אפרים אלימלך אורבך, בעלי התוספות: תולדותיהם, חיבוריהם, שיטתם, מהדורה רביעית מורחבת, ח"א, ירושלים תש"מ.

באר שבע – ר' יששכר בער איילינבורג, ספר באר שבע, ח"א, מסכתות הוריות... סוטה..., מהדורת זכרון אהרן, ירושלים תשס"ד.

בלידשטיין – יעקב בלידשטיין, "שליח ציבור: טיבו, תפקידיו, תולדותיו", מקומראן עד קהיר: מחקרים בתולדות התפילה, בעריכת יוסף תבורי, הוצאת אורחות, ירושלים תשנ"ט, עמ' לט-עג.

גויטיין – שלמה דב גויטיין, סדרי חינוך בימי הגאונים ובית הרמב"ם: מקורות חדשים מן הגניזה, ירושלים תשכ"ב.

Judah D. Galinsky, "Of Exile and *Halakhah*: יהודה דוב גלינסקי, *Fourteenth-Century Spanish Halakhic Literature and the Works of the French Exiles Aaron ha-Kohen and Jeruham b. Meshulam*", *Jewish History*, 22 (2008), pp. 81-96

גלינסקי, טורים – יהודא דוב גלינסקי, ארבעה טורים והספרות ההלכתית של ספרד במאה ה-14: אספקטים היסטוריים, ספרותיים והלכתיים, חבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ט (דיסרטציה, לא פורסם).

גרטנר – יעקב גרטנר, "מנהג מרשליאה: ספר המנהגות לר' משה ב"ר שמואל", קובץ על יד, סדרה חדשה ספר יד (כד), הוצאת מיקיצי נרדמים, ירושלים תשנ"ח, עמ' 81-176.

דברי חיים – ר' חיים הלברשטם, שאלות ותשובות דברי חיים, ג' כרכים, הנהלת מוסדות באבוב, ברוקלין, ניו יורק תשס"ב.

הבלין – ר' שלמה זלמן הבלין, "לעניין הספרים 'כלבו' ו'ארחות חיים'" בתוך המבוא לספר: ארחות חיים לרבנו אהרן הכהן (מלוניל), עניני שבת, מהד' רש"י קליין ור"י קליין, מכון תורני ישיבת אור עציון, מכון ירושלים, ירושלים תשנ"ו, עמ' מא-סה.⁸²

הלברטל – משה הלברטל, בין תורה לחכמה: רבי מנחם המאירי ובעלי ההלכה המיימונים בפרובנס, הוצאת ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים תש"ס.

⁸² אותו המאמר באותו העמוד התפרסם שנה אחר כך בתוך ספר כלבו, ח"א, מהד' רי"י וידבסקי, מכון אבן ישראל, ירושלים תשנ"ז, עמ' ה-כט. ההבדל היחיד הוא בשם מחבר המאמר: באורחות חיים שמו "הרב פרופ' שלמה זלמן הבלין", ובכלבו שמו "הרב הגאון שלמה זלמן הבלין שליט"א".

הלכה ברורה – ר' דוד יוסף, ספר הלכה ברורה: אוצר פסקי הלכות על פי סדר השלחן ערוך, ח"ד, הוצאת מכון "יחזקאל דעת", ירושלים תשס"ג.

המאירי, ב"ב – ר' מנחם ב"ר שלמה המאירי, בית הבחירה על מסכת בבא בתרא, מהד' ר"א סופר, מהד' שלישיית, הוצאת מקור בע"מ, ירושלים תשכ"ט.

המאירי, ברכות – ר' מנחם ב"ר שלמה המאירי, בית הבחירה על מסכת ברכות וקונטרס בית יד דיני נטילת ידים, מהד' ר"ש דיקמן, הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תש"ך.

המאירי, חולין – ר' מנחם ב"ר שלמה המאירי, בית הבחירה על מסכת חולין, מהד' ר"א ליס, הוצאה שנייה מתוקנת, הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשל"ד.

המאירי, מגילה – ר' מנחם ב"ר שלמה המאירי, בית הבחירה על מסכת מגילה, מהד' ר"מ הרשור, מהד' שנייה, הוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשכ"ח.

המאירי, קרית ספר – ר' מנחם ב"ר שלמה המאירי, קרית ספר, ח"א, מהד' ר"מ הרשור, ירושלים תשט"ז.

המאירי, ר"ה – ר' מנחם ב"ר שלמה המאירי, בית הבחירה על מסכת ראש השנה, מהד' ר"א סופר, מהד' שלישיית, הוצאת מקור בע"מ, ירושלים תשכ"ט.

המאירי, שבת – ר' מנחם ב"ר שלמה המאירי, בית הבחירה על מסכת שבת, מהד' ר"ש לנגה, ירושלים תשל"ו.

המאירי, תענית – ר' מנחם ב"ר שלמה המאירי, בית הבחירה על מסכת תענית, מהד' ר"א סופר, מהד' שלישיית, ירושלים תשכ"ט.

המבורגר – בנימין המבורגר, "הקורא בתורה", בתוך: זכור לאברהם, ח"ב, עורך: ר"א ברגר, חולון תשס"ב, עמ' תרעט-תשכו.

המנהיג – ר' אברהם ברבי נתן הירחי, ספר המנהיג, מהד' ר"י רפאל, ירושלים תשל"ה. ב' כרכים. העיטור – ר' יצחק ב"ר אבא מארי, ספר העיטור, מהד' מאיר יונה, ב' כרכים, ירושלים תשל"ל, דפוס צילום של ג' כרכים: וילנא תרל"ד, וורשא תרמ"ג, וורשא תרמ"ה.

ורחפטיג – שילם ורחפטיג, דיני עבודה במשפט העברי, מהד' שנייה, כרך שני, אריאל – הוצאת מכון הרי פישל לדרישת התלמוד ומשפט התורה, הספרייה המשפטית, ירושלים תשמ"ב.

יערי – אברהם יערי, תולדות חג שמחת תורה: השתלשלות מנהגיו בתפוצות ישראל לדורותיו, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ח.

כ"י רמב"ם – כ"י אוקספורד, בודלי Ms. Heb.f.103/19 (ס' 21239 במלכ"י). שאלה בערבית שנשלחה לרמב"ם (בלי תשובה).

כ"ץ – יעקב כ"ץ, "מעריב בזמנו ושלא בזמנו – דוגמא לזיקה בין מנהג, הלכה, וחברה", בתוך: הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 175-200.

כלבו – דפוס ראשון: נאפולי ר"ן.

כלבו אברהם – ספר כלבו, מהד' ר"ד אברהם: ח"א, ירושלים תשס"ז; ח"ב, ירושלים תש"ן; ח"ד, ירושלים תשנ"ג; ח"ז, מהדורה שנייה, ירושלים תשס"ט; ח"ח, ירושלים תשס"ו.

ליברמן, הירושלמי – שאול ליברמן, הלכות הירושלמי לרבינו משה בן מיימון ז"ל מעצם כ"ק ז"ל, הוצאת בית המדרש לרבנים שבאמריקה, ניוארק תש"ח.

ליברמן, תוכ"פ – שאול ליברמן, תוספתא כפשוטה: באור ארוך לתוספתא, ח"ה, ספר מועד, הוצאת בית המדרש לרבנים שבאמריקה, ניוארק תשכ"ב.

לנדמן – Leo Landman, *The Cantor: An Historic Perspective*, N.Y.: Yeshiva University, 1972

מתזור ויטרי (גולדשמידט) – מתזור ויטרי לרבינו שמחה מויטרי תלמיד רש"י, מהד' א' גולדשמידט, כרך א, מהדורה שנייה מתוקנת, מכון אוצר הפוסקים, ירושלים תשס"ט.

- מחזור ויטרי (הורוויץ) – ר' שמחה מויטרי, מחזור ויטרי, מהד' ש' הורוויץ, נירנברג תרפ"ג. מהד' צילום, ירושלים תשכ"ג.
- A. Neubauer, "Erzanzungen und Verbesserungen zu Abba Mari's – *Minchas Knaos* aus Handschriften," *Israelietische Letterbode*, IV (1878-1879), pp. 122-132, 160-173; V (1879-1880), pp. 53-58, 71-83
- סדר רב עמרם (גולדשמידט) – סדר רב עמרם גאון, מהד' ד' גולדשמידט, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ב.
- סדר רב עמרם (הרפנס) – סדר רב עמרם גאון, מהד' ר"ג הרפנס, הוצאת גרש ירחים, בני ברק תשנ"ד.
- סמ"ג – ר' משה מקוצי, ספר מצוות גדולות, ונציה רפ"ב.
- B. Septimus, "Piety and Power in Thirteenth-Century Catalonia," – *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, ed. I. Twersky (Cambridge, Mass. and London, England, 1979), pp. 197-230
- ספר האשכול – רבנו אברהם ב"ר יצחק אב בית דין בנרבונה, ספר האשכול, מהד' ר"ח אלבק, ח"ב, ירושלים תרח"ץ.
- ספר המנהגות – ר' אשר בן שאול מלוניל, ספר המנהגות, מהד' ר"ש אסף, בתוך: ספרן של ראשונים, עמ' 174-121, הוצאת "מקיצי נרדמים", ירושלים תרצ"ה.
- ספר העתים – ספר העתים להנשיא רבינו יהודה בר ברזילי אלברצלוני זצ"ל, מהד' יעקב שור, הוצאת מקיצי נרדמים, קראקא תרס"ג.
- ספר כפתור ופרח – ספר כפתור ופרח לרבינו אשתורי הפרחי, ח"ג, המכון ללימודי מצוות התלויות בארץ שע"י בית המדרש להלכה בהתישבות, ירושלים תשנ"ט.
- ספר כתוב שם – ר' אברהם בן דוד (ראב"ד), מהד' ר"ח פריימן, בני ברק תשס"ג.
- Marc Saperstein, *Decoding the Rabbis: A Thirteenth-Century Commentary on the Aggadah*. Cambridge, Mass., London, England: Harvard University Press, 1980
- Marc Saperstein, *Jewish Preaching, 1200-1800: An Anthology*. – דרשות – New Haven and London: Yale University Press, 1989
- M. Saperstein, "The Earliest Commentary on the *Midrash – Pirus* – *Rabbah*," *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, ed. I. Twersky, Cambridge, Mass. and London, England: Harvard University Press, 1979, pp. 283-306
- פיק, אריסטוקרטיה – Shlomo H. Pick, "Jewish Aristocracy in Southern France," – *Revue des tudes juives*, 161, 1-2 (janvier-juin 2002), pp. 97-121
- פיק, ביה"כ – Shlomo H. Pick, "The Synagogue in Provence: A Social Institution in the High Middle Ages," *Kenishta*, 3 (2007), pp. 11-36
- פיק, הקהילות – שלמה זאב פיק, לאופיין של הקהילות היהודיות בפרובנס לפני הגירוש בשנת 1306, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה שנכתב בהדרכתו של פרופ' שמעון שוורצפוקס, רמת-גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ז (אנגלית עם תקציר בעברית, דיסרטציה, לא פורסם).
- פיק, מנהג – שלמה פיק, מנהג פרובאנס, עבודת גמר לתואר מוסמך שנכתבה תחת הדרכתו של פרופ' שמעון שוורצפוקס, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשל"ח.
- פיק, מרסי – שלמה זאב פיק, "קווים לדמות בתי הכנסת במרסי ומנהגיהם בימי הביניים", פעמים, 110 (חורף תשס"ז), עמ' 85-114.

- Shlomo H. Pick, "Medieval Provençal Jewish Self- – שלטון עצמי – Government," *Trumah*, 15 (2005), pp. 105-137
 פירוש ר' חיים פלטיאל – פרושי התורה ל' חיים פלטיאל, מהד' ר"ש לנגה, ירושלים תשמ"א.
 קאפח, רמב"ם – ר' משה בן מיימון (רמב"ם), ספר משנה תורה, מהד' ר"י קאפח, ספר אהבה, מהד' רביעית, תשס"ד.
- Katrin Kogman-Appel, *A Mahzor from Worms: Art and Religion in – קוגמן-אפל – a Medieval Jewish Community*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2012
 קוהט – חנוך יהודה (אלכסנדר) קאהוט, ערוך השלם, ח"ג, הוצאת פרדס, ניו יורק תשט"ו (דפוס צילום של תרמ"ב).
- D. Kaufmann, "Lettres de Scheschet b. Isaac b Joseph Benveniste de – קופמן – Saragosse aux prince Kalonymos et Lévi de Narbonne," *Revue des études juives* 39 (1899), pp. 62-75; 217-225
- Elka Beth Klein, *Power and Patrimony: The Jewish Community of – קליין – Barcelona, 1050-1250*, Cambridge, Mass.: Harvard University, 1996, (unpublished dissertation)
 קנרפוגל, תש"ע – אפרים קנרפוגל, "מינוי חזנים באשכנז בימי הביניים: בין שלטון הקהל לזכויות דתיות של היחיד, "עמ' 5-31*, בתוך סמכות רוחנית: מאבקים על כוח תרבותי בהגות היהודית, בעריכת ח' קרייסל, ב' הוס, א' ארליך, הוצאת הספרים של אוני' בן-גוריון בנגב, באר שבע תש"ע (המאמר באנגלית תחת הכותרת: "The Appointment of *Hazzanim* in Medieval Ashkenaz: Communal Policy and Individual Religious Prerogatives").
- E. Kanarfogel, "Rabbinic Attitudes toward Nonobservance in the – קנרפוגל, 1992 – Medieval Period," *Jewish Tradition and the Nontraditional Jew*, ed. J.J. Schacter. Northvale, N.J.: Jason Aronson, 1992
 ראב"י – הרב אברהם ב"ר יצחק אב בית דין (הראב"י אב"ד), שאלות ותשובות, מהד' ר"י קאפח, הוצאת מגן, ירושלים תשכ"ב.
- Pinchas Roth, "Responsa from Heaven: Fragments of a New Manuscript – רות – of *She'elot u-Teshuvot min ha-Shamayim* from Gerona," *Materia Giudaica*, 15-16 (2010-2011), pp. 555-564
 רבנו ירוחם – רבנו ירוחם בן משולם, ספר תולדות אדם וחוה, ויניציאה שי"ג (1553).
 ריטב"א, ב"ב – ר' יום טוב בן אברהם, ספר חידושי הריטב"א על מסכת בבא בתרא, ח"א, מהד' רמ"י בלוי, ניו-יורק תשכ"ו.
 ריינר – אברהם ריינר, רבנו תם ובני דורו: קשרים ודרכי לימוד בתלמוד, ירושלים תשס"ב (דיסרטציה).
- Jean Régné, *Étude sur la condition des Juifs de Narbonne du Ve au XIVe – ריניי – siècle*, Narbonne 1912
 ריצ'לר – ב' ריצ'לר, "על כתבי יד של 'ספר היראה' המיוחס לרבנו יונה גירונדי", עלי ספר, ח (תשמ"א), עמ' נא-נז.
 רמב"ם, פירוש המשנה – משנה עם פירוש רבינו משה בן מיימון, מקור ותרגום, מהד' ר"י קאפח, סדר מועד, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ד.
 רמב"ן, חולין – חידושי הרמב"ן על מסכת חולין, מרבנו... משה ב"ר נחמן, מהד' רש"ז רייכמאן, ניו-יורק תשט"ו.

רשב"א, דימיטרובסקי – תשובות הרשב"א לרבינו שלמה ב"ר אברהם בן אדרת, חלק ראשון, כרך ב, מהד' ר' ח"ז דימיטרובסקי, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ן,
 רשב"א, חולין – חידושי הרשב"א לרבינו שלמה ב"ר אברהם אדרת, מסכת חולין, מהד' ר"ד אילן, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ו.
 רשב"א, שו"ת – תשובות הרשב"א, מהדורות רגילות.
 רשב"א, שו"ת ירושלים – שאלות ותשובות הרשב"א לרבינו... רבי שלמה ב"ר אברהם בן אדרת, ח"ג, מהדורת מכון ירושלים, ירושלים תשנ"ז; ח"ה, מכון ירושלים, ירושלים תשנ"ח. כולל הגהות "רחמים לחיים" להרב חיים פלאג'י.
 שיבולי הלקט – רבנו צדקיהו בן ר' אברהם הרופא, ספר שבולי הלקט השלם, מהד' ש' באבער, וילנה תרמ"ז.
 שוורץ, אסטרוולוגיה – דב שוורץ, אסטרוולוגיה ומגיה בהגות היהודית בימי הביניים, הוצאת אונ' בר-אילן, רמת-גן תשנ"ט (1999).
 שולחן ערוך – שולחן ערוך, מהדורות רגילות.
 שו"ת מן השמים – שו"ת מן השמים, מהד' ר"ר מרגליות, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ז.
 שפיגל – י"ש שפיגל, "אמירת חזק ויישר כוח", בר-אילן, כו-כז (תשנ"ה), עמ' 343-370.
 שרייבר – ר' מאיר שרייבר, עורך, משולחן גבוה, לשון הרע על שו"ב והפקעתו מחזקת כשרות, הבאר (קובץ צאנז), שנה ה', גליון ב (כד). אדר תשס"ד.
 תא-שמע, חזק – י"מ תא-שמע, "ברכת 'חזק' בסיום הקריאה ובחתימות הפיוט", תרביץ, נז א (תשמ"ח), עמ' 115-118.
 תא-שמע, מחז"ו – י' תא-שמע, "על כמה ענייני מחזור ויטרי", עלי ספר, יא (תשמ"ד), עמ' 81-88.
 תוספתא (ליברמן) – תוספתא, זרעים, מהד' ר' שאול ליברמן, הוצאת מכון מאיר ליב, ע"י בית המדרש לרבנים שבאמריקה, נויארק תשט"ו. מועד, מהד' ר' שאול ליברמן, ע"י בית המדרש לרבנים שבאמריקה, נויארק תשכ"ב.
 תוספתא (צוקרמאנדל) – תוספתא, מהד' רמ"מ צוקרמאנדל, ספרי ואהרמן, ירושלים תשל"ה.